

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (КІНЕЦЬ XV – XVIII ст.)**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 611 групи

Требиш Тетяна Василівна

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Балух О.В.

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2023 р.

Зав. кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2023

Анотація

У роботі розглянуто питання військового мистецтва українського козацтва від кінця XV – до кінця XVIII ст. Адже зважаючи на війну в Україні, котра стала повномасштабною після 24 лютого 2022 р., інтерес до традицій військового мистецтва на українських землях попередніх епох суттєво зріс. Метою дослідження стало розкриття організаційного механізму, форм і методів військової діяльності українського козацтва. Охарактеризовано процес становлення військового мистецтва українських козаків наприкінці XV – першій третині XVII ст. Проаналізовано військову справу українського козацтва часів Хмельниччини і «Руїни». Висвітлено зміни, що відбулися в українському козацькому війську наприкінці XVII – у XVIII ст.

Ключові слова: козацтво, військове мистецтво, Хмельниччина, Руїна, озброєння, тактика, військові походи.

Abstract

The work examines the issue of the military art of the Ukrainian Cossacks from the end of the 15th to the end of the 18th century. After all, in view of the war in Ukraine, which became full-scale after February 24, 2022, interest in the traditions of military art in the Ukrainian lands of previous eras has increased significantly. The purpose of the study was to reveal the organizational mechanism, forms and methods of military activity of the Ukrainian Cossacks. The process of formation of the military art of the Ukrainian Cossacks at the end of the 15th - the first third of the 17th centuries is characterized. The military affairs of the Ukrainian Cossacks during the times of Khmelnytskyi and «Ruin» have been analyzed. The changes that took place in the Ukrainian Cossack army at the end of the 17th and 18th centuries have been highlighted.

Keywords: Cossacks, military art, Khmelnytskyi, Ruin, weapons, tactics, military campaigns.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Требиш Т.В.
(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Становлення військового мистецтва українських козаків наприкінці XV – у першій третині XVII ст.	7
РОЗДІЛ II. Військова справа українського козацтва часів Хмельниччини і «Руїни»	29
РОЗДІЛ III. Українське козацьке військо наприкінці XVII – у XVIII ст.	68
ВИСНОВКИ	104
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	108

ВСТУП

Актуальність теми. У наукових історичних дослідженнях особливе місце належить висвітленню у часовому вимірі процесів певного періоду зародження і розбудови держави, в тому числі й її збройних сил. Саме таким часовим відрізком є кінець XV – кінець XVIII ст. – період становлення і розвитку війська запорозьких козаків, коли була створена козацька армія й склалась певна школа воєнного мистецтва, були досягнуті значні успіхи в розвитку військової стратегії й тактики українського козацтва.

Перемоги, отримані в той період, сприяли перетворенню козацького війська у реальний і могутній фактор політики в Центрально-Східній Європі, завдяки якому була створена українська козацька держава – Гетьманщина (Військо Запорозьке).

Ефективним фактором ведення козаками бойових дій, їхнього впливу на суспільно-політичну обстановку на етнічних українських землях, розвитку козацької дипломатії стала наявність самобутнього військового організму як одного з першорядних компонентів його воєнно-політичної діяльності.

Питання військового мистецтва українського козацтва від кінця XV – до кінця XVIII ст. неодноразово порушувалось у працях низки вітчизняних та зарубіжних дослідників. Але зважаючи на війну в Україні, котра стала повномасштабною після 24 лютого 2022 р., інтерес до традицій військового мистецтва на українських землях попередніх епох суттєво зріс.

Відтак, для підвищення наукового та суспільного інтересу цілком доречно на рівні магістерської роботи зробити спробу узагальнення попередніх досліджень науковців і визначити подальші перспективи розробки цієї теми.

Метою дослідження стало розкриття організаційного механізму, форм і методів військової діяльності українського козацтва.

Для досягнення цієї мети поставлено такі **завдання**:

- охарактеризувати процес становлення військового мистецтва українських козаків наприкінці XV – першій третині XVII ст.;

- проаналізувати військову справу українського козацтва часів Хмельниччини і «Руїни»;

- висвітлити зміни, що відбулися в українському козацькому війську наприкінці XVII – у XVIII ст.

Об'єкт дослідження – військова діяльність українського козацтва.

Предмет дослідження – умови формування й розвиток воєнного мистецтва Війська Запорозького (Гетьманщини).

Хронологічні межі роботи охоплюють період від кінця XV ст. – до кінця XVIII ст. Нижня межа пов'язана з утвердженням козацтва на українських землях й активізацією його військової діяльності. Верхня межа обмежується періодом ліквідації української козацької держави і Запорозької Січі та остаточного знищення козацтва як стану.

Географічні межі дослідження охоплюють територію українських земель, які були підвладні Королівству Польському й Великому князівству Литовському (від 1569 р. Речі Посполитій), Московській державі, Кримському ханству, Османській імперії та Молдавському князівству, а згодом, частина з них увійшла до складу Війська Запорозького (Гетьманщини).

Адже, в першу чергу, саме на цих землях спостерігалася найвища активність військових дій за участю козаків. Щоправда, це не виключає необхідності виходити за окреслені рамки, оскільки військова діяльність козаків торкалася й територій низки іноземних держав.

Для реалізації поставленої мети застосовано низку загальнонаукових **методів** (аналіз і синтез; структурно-системний; компаративний; абстрагування) та спеціальних методів дослідження (діахронний, статистичний тощо).

Історіографія проблеми. Оскільки не завжди спостерігався однаковий підхід науковців до висвітлення цієї тематики, то всю використану в роботі літературу ми поділили на кілька груп, відповідно до часу її написання:

1) Масив досліджень, створений до 1917 р. Він представлений, переважно, працями вітчизняних істориків, зокрема Д. Бантиш-Каменського

[29], М. Грушевського [43, 44, 45, 46], М. Костомарова [60, 61], М. Маркевича [68], Д. Яворницького [96, 97]. Ними принагідно висвітлювалися як окремі аспекти військового мистецтва козаків (тактика ведення бою, озброєння, організація війська тощо), так і чисельні військові сутички за їх участі. Тобто описано воєнно-адміністративний устрій Запорозької Січі, протистояння турецько-татарській загрози, конкретні бойові кампанії козаків, їх участь в повстаннях проти Речі Посполитої. Побудовані на широкому колі джерел, ці праці й нині слугують змістовним фундаментом для сучасних дослідників.

2) Для радянської історіографії була притаманна більша увага до козацтва як ударної сили антифеодальних рухів і протистояння турецько-татарській експансії. Військові заходи козаків порушувалися у працях В. Голобуцького [39]. З'явилися й воєнно-історичні спеціальні дослідження (О. Апанович [28], І. Свєшніков [80]), в яких висвітлювалися окремі битви і різні аспекти військового мистецтва козацтва.

Також відзначимо працю М. Алекберлі з історії боротьби козацтва проти Османської імперії [26]. Водночас радянська історіографія з ідеологічних мотивів ігнорувала важливі для вивчення козацького військового мистецтва події, зокрема – участь козаків у війнах Польщі з Московською державою, європейських війнах.

3) Серед воєнно-історичних праць вчених української діаспори заслуговують на високу оцінку роботи Ю. Тис-Крохмалюка [65, 87] та О. Барана [36, с. 5-22], які приділили увагу військовим заходам козаків, а також дослідження з історії козацтва Д. Дорошенка [50].

4) Для історіографії незалежної України властиві підвищений інтерес до військової діяльності Війська Запорозького, широке використання документальних джерел, відмова від ідеологізації минулого, творче узагальнення надбань різних історіографічних шкіл.

У згаданій царині з'явилися ґрунтовні дослідження В. Брехуненка [31, 32], В. Горобця [40, 41, 42], С. Леп'явка [66, 67], Ю. Мицика [69] (і у співавторстві з С. Плохієм, та І. Стороженком) [70], П. Саса [78, 79], В. Смолія

і В. Степанкова [82], Т. Чухліба [94, 95] та інших авторів, які так чи інакше розглядають різні сторони козацького військового мистецтва.

Також особливо варто відзначити О. Гуржія та В. Корнієнка [47, 48, 49], які у дослідженні військового мистецтва доби гетьмана П. Сагайдачного, розкрили прийоми ведення бою у морських операціях, поході на Москву, Хотинській битві.

Але вивчення історіографії теми привело до висновку про необхідність підготовки узагальнюючої наукової праці, де б усебічно досліджувалася військова діяльність українських козаків.

Джерельна база дослідження є доволі різноплановою. Виняткове значення для дослідження мають дореволюційні науково-документальні видання: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9], «Архив Юго-Западной России» [10], збірники документів, упорядковані радянськими вченими [13], козацькі літописи С. Величка [12], Самовидця [20], хроніки та записки іноземних авторів Е. Лясоти [22], Г.Л. де Боплана [11].

Вказаний перелік джерел з даної проблематики створив передумови для об'єктивного висвітлення важливих сторінок історії українського козацтва, зокрема з досліджуваної теми.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали й положення роботи можуть бути використані при підготовці узагальнюючих наукових праць з військової історії України, історії запорозького козацтва, навчальної літератури з курсів у ЗВО та шкільній освітній ланці.

Результати дослідження можуть бути використані для підвищення рівня обізнаності у суспільстві щодо військової історії та мистецтва козацтва. Це може бути реалізовано через створення виставок, лекцій, чи розвитку освітніх програм. Характеристики стратегій і тактик, які використовувалися українськими козаками, можуть бути корисними для військових стратегів та аналітиків, що працюють над розвитком стратегій для сучасних військових конфліктів.

Структура магістерської роботи обумовлена завданнями й метою, побудована на основі проблемно-хронологічного принципу. Магістерська складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ I. СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ НАПРИКІНЦІ XV – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVII СТ.

Наприкінці XV ст. українські землі, передусім та їх частина, котра примикала до Великого степу, опинились на кілька сотень років у достатньо специфічному становищі через постійну небезпеку нападу з боку Кримського ханату та Оттоманської Порти.

Причому не йшлося про якісь поодинокі вторгнення – це була системна стратегія, спрямована на спустошення якомога більшого ареалу територій степу й лісостепу з метою розширення зони кочів'їв. Основна причина цього полягала у тому, що Крим не мав можливості втримувати захоплені території при допомозі постійних гарнізонів [56, с. 472]. До того ж ця стратегія живилася ще й економічним фактором – захопленням ясиру, унаслідок чого більша частина населення на турецькому й кримському прикордонні тлю або іншою мірою матеріально залежала від здобичі. Тобто, склалася ситуація, за якої мир на кордоні був неможливий [93, с. 12-13]. Тогочасне становище найточніше характеризує скарга 1545 р. волинської шляхти про те, що є мир з татарами чи немає, вони все одно на коні [43, с. 335].

Козацьке військо розвивалося в особливих умовах. З одного боку – це був Великий кордон, де відсутнє було поняття мирного життя. Кожної миті козак повинен був бути готовий до нападу кочівників. З іншого боку, відсутність власної держави і, часто, ворожнеча влади Речі Посполитої до козацтва, ускладнювали стабільне забезпечення всім необхідним, утруднювали створення постійної госпітальної служби й інших необхідних умов. Усе це вплинуло на вольові та професійні якості українського вояка, підсилюючи його віру у власні сили і в міць товариства.

В умовах постійного очікування небезпеки виник новий тип вояка – універсальний, витривалий, готовий до швидкої зміни обстановки і, що не менш важливо, сприймаючи свою військову діяльність через призму боротьби Христа з Півмісяцем. Поступово виробилися як стратегічні, так і тактичні

аспекти козацького війська. Основою військової діяльності козацтва на кордоні були: 1) захист України від вторгнення турецько-татарських військ; 2) напади на території Османської імперії та її васалів; 3) визвольна боротьба українського народу. [56, с. 473].

Первинною структурою козацького війська була ватага. Вже від кінця XV ст. козаки фігурували у загонах прикордонних урядників чи королівських військ [43, с. 83-88]. Про перші походи козаків джерела згадують побіжно. Відтак, перша згадка про окремі козацькі загони із власними ватажками на чолі припала на 1533 р.

Із розвитком козаччини збільшувалася і кількість загонів та ватаг, поступово змінювалася й ускладнювалася їхня внутрішня організація. Вже в 60-х рр. XVI ст., під час Лівонської війни, литовський уряд набирав окремі козацькі роти, сотні й хоругви, котрі, своєю чергою, поділялися на десятки [67, с. 19].

З виникненням Запорозької Січі з'являються більші по розмірах тактичні одиниці – полки. Наприкінці XVI ст. сформувалася чітка структура війська запорожців. Верховним воєначальником вважався гетьман, а далі йшли полковники, сотники й десятники. Абсолютно усі посади були виборними [55, с. 244-246].

Маючи, на перший погляд, нечисельний старшинський склад (в нідерландському війську, наприклад, у роті зі 100 чоловік 28 становили командний і спеціальний склад), козаки мали інші внутрішні важелі управління та нагляду за порядком під час бою – а саме апарат товаришів. Товариш – це старший козак, ветеран, який виступав кістяком десятку й був опорою для молодих чи менш досвідчених вояків [87, с. 16-17]. А це давало можливість уникати зайвих під час бою команд та збільшувало відповідно мобільність пересічного вояка [56, с. 473].

Паралельно із запорожцями з 80-х рр. XVI ст. розвивається реєстрове козацтво [67, с. 82]. Специфікою його воєнної організації було те, що даний полково-сотенний поділ тут виконував не тільки тактичну, але й

адміністративну функцію. Причому, остаточне усталення реєстрового війська відбулося в 1624 р., коли його було поділено на 6 полків [39, с. 202]. На відміну від реєстровців, у запорожців кількість або чисельність полків та сотень ніколи не була сталою [56, с. 474].

Чисельність українського козацтва зростала протягом всього XVI ст., однак усе ж не встигала за поголосками, які сучасники поширювали Європою. Дуже показовим прикладом стала дипломатична місія Еріха Лясоти. Адже він розраховував на вербувати щонайменше 20 тис. вояків, а реальні мобілізаційні можливості усього козацтва коливалися в межах 6 тис. [22, с. 100].

В XVI ст. найбільші козацькі армії не перевищували кількості 2-3 тис. чоловік. В першій чверті XVII ст. унаслідок низки внутрішніх та зовнішніх чинників збільшилася чисельність козацького війська. Наприклад, під вже Хотин Сагайдачний привів 42-тисячне військо [44, с. 473] – найбільший військовий контингент козацької доби до Національної революції. Вже в 20-30-х рр. козацькі війська зменшуються з 37 тис. (разом з селянами) у Трясила й до 6-8 тис. у Острянина [31, с. 12].

Відомо, що військова дисципліна є невід'ємним інструментом для життя будь-якого війська, і козацтво не було винятком. Ураховуючи, що будь-які порушення наказів, неналежне виконання службових обов'язків та низький моральний стан окремого вояка можуть мати серйозні наслідки для всього війська, козацька армія дотримувалася жорстких військових законів під час воєнного конфлікту. Серед найпоширеніших форм покарань за порушення військової дисципліни були смертні вироки та побиття киями. [79, с. 158].

Проте необґрунтовано було б зводити козацьку дисципліну тільки до сфери карності. Значний вплив на козацьке військо мала ідеологія, її суть полягала у твердженні, що козацтво є захисником християнської віри від невірних. Під час війн з поляками до релігійних мотивів на захист православ'я приєдналася також національна ідея – звільнення Русі [87, с. 15-16].

Ця ідеологічна основа виявилася значущою опорою для збереження дисципліни та порядку у війську. Підсумовуючи аспекти дисципліни, можна

виділити три основні, так би мовити, опори, на яких вона ґрунтувалася: карність, ідеологія і осуд товариства.

Під час вивчення козацької піхоти, кінноти, артилерії і флоту важливо відзначити, що українське козацьке військо не включало в себе окремих родів військ. Кожен козак був універсальним вояком, тому правильніше говорити про спосіб ведення бою. Це, звісно, не виключало існування серед козаків фахівців у певному виді бою чи взагалі ведення війни (на суші чи воді). Однак ці особливості окремих вояків лише підсилювали багатогранність та універсальність війська в цілому. [56, с. 474].

Козацтво виникло й розвивалося в тому регіоні, де з давніх часів панував вершник. Татари, турки, поляки, росіяни – всі ці народи мали чисельну і потужну кінноту. Козацтво в силу своєї нечисленності й економічних чинників не мало такої можливості, тож змушене було виробляти власні бойові прийоми. Успіх у бою досягався або за допомогою раптової атаки, або щільного рушнично-артилерійського вогню. За такого підходу до перемоги піхота становила ударну силу козацького війська.

Головною особливістю козацтва була відсутність поділу вояків залежно від зброї – стрілецької чи холодної. В Європі частка вояків, озброєних суто холодною зброєю (копійники, латники, алебардники тощо), становила від 2/3 на початку XVI ст. до половини у першій половині XVII ст. До Тридцятирічної війни (1618-1648 рр.) піхотинці-стрільці (аркебузири, мушкетери) були допоміжними частинами, що забезпечували наступ латників. Саме їхній удар у поєднанні з важкою кіннотою вирішував долю битви [92, с. 23].

Для забезпечення взаємодії та координації дій між стрільцями та латниками в Європі було необхідно розробляти складні бойові формації. Крім того, армії часто формувалися з найманців різних національностей, що в кінцевому підсумку приводило до виникнення муштри. Фактично, вояк перетворювався на бездумний елемент вже достатньо складної і необхідної військової машини – на цьому ґрунтувалися іспанські, нідерландські та шведські бойові порядки.

Щодо козацтва, то питання визначення його бойових порядків залишається складним. Джерела, що описують козацьку піхоту під час бою, звертають увагу на її вогневу міць. Вогнепальну зброю потрібно було досить довго заряджати, тому військові розробляли різноманітні прийоми, аби організувати і прискорити цю процедуру [56, с. 475].

В XVI ст. у Європі стрільці шикувалися в 10 рядів, у XVII ст. стрій зменшився до 6-ти. Загальним було те, що кожна дія рядового регулювалася командою старшого. Це давало можливість вести стрільбу організовано, проте її якість залишалася низькою. До того ж загибель командного складу спричиняла руйнування строю. Козацтво, котре цінувало самостійність вояка в межах його підрозділу, не потребувало розроблення такої щільної, як у сусідів, системи команд і чітко визначеного шиккування. Внаслідок цього глибина строю залежала від швидкості заряджання кожного окремого вояка. А оскільки кожен козак у справі заряджання і прицілювання мав змогу діяти самостійно і не відволікався на старшину, то і швидкість та якість його стрільби була досить високою. Напевно, кількість шеренг не була сталою, а залежала від уміння бійців [56, с. 475].

У битві на Куруківському озері козацька піхота шикувалася взагалі в 2 шеренги [16, с. 137]. Ще одним способом виведення максимальної кількості стрільців на постріл було те, що козаки, окрім загальноєвропейських способів стрільби стоячи і з коліна, часто вели вогонь лежачи [17, с. 260; 66, с. 205].

Оскільки технічний рівень тогочасної вогнепальної зброї не давав змоги навіть козакам на рівних битися з масою кінноти на відкритому місці, то українська піхота намагалася нав'язати противникові бій або на важкодоступній місцевості, або прикривалася укріпленнями. У XVI ст. та в першій половині XVII ст. козацтво, хоча в меншій кількості, ніж рушниці, використовувало луки. Цей, на перший погляд, анахронізм мав практичне значення. Адже лук стріляв набагато швидше за рушницю, тож один лучник міг доволі ефективно прикрити десяток козацьких стрільців під час заряджання вогнепальної зброї.

Із легкої руки Боплана утвердилася думка про невисокі бойові якості козацької кінноти [11, с. 109]. Однак аналіз битв, де брали участь козацькі вершники, нашоує на протилежні висновки. Козацтво, в основному, не мало достатніх економічних можливостей для утримання великої кількості бойових коней. У порівнянні з Річчю Посполитою, де шляхта використовувала коней, вартість яких становила від 200 до 1500 злотих [99, с. 236] то козацький бахмат цінувався у 2-4 злотих.

Крім того, не лише було важко придбати бойових коней, але і їх утримання виявлялося проблематичним. Козакам доводилося воювати на тих самих конях, які вони використовували в господарстві. Однак великою трудностю було те, що табуни запорожців часто потрапляли під засідки кримських татар, які захоплювали цих цінних коней. [22, с. 102].

Бойова подія під Лубнами у 1638 р. служить вражаючим прикладом того, в якому стані іноді перебував кінний склад запорожців. Під час цього бою Я. Острянин, щоб зупинити наступ польської кінноти, випряг коней із возів, посадивши на них вояків, і відправив їх у вирішальну битву [56, с. 476].

Розглядаючи козацьку кінноту, треба одразу зазначити, що за своїм типом вона належала до легкої з відповідними завданнями – розвідка, переслідування, рейди, флангові атаки, заманювання до пасток тощо. Із цими завданнями, як свідчить історія, вона впоралася належним чином. Повертаючись до подій під Лубнами, потрібно зауважити, що козакам вдалося затримати поляків на кілька годин [56, с. 476].

Визначеного місця в бойових порядках війська кіннота не мала. Її висока рухливість давала змогу маневрувати нею під час бою. При атаці на ворога застосовувалася лава. Як писав сучасник, «в грізні лави бойові лицарів шикує».

Атака часто супроводжувалася гучним криком з метою налякати ворога і підбадьорити себе. Якщо кіннота не могла самотійно перемогти противника, вона відступала під захист піхоти, виводячи ворога під її вогонь.

Загалом, козацькій кінноті були притаманні швидкість, витривалість, агресивність, багатофункціональність (тобто вищезгадана універсальність козака). Ці якості достойно оцінили відомі полководці Європи, зокрема, Густав Адольф, Валленштейн та ін. Вони буквально не шкодували грошей і сил, аби залучити на свою службу якнайбільше козаків. Та й однією з причин поразки повстань 1637-1638 рр. була наявність у польському війську козацької кінноти реєстровців.

Щодо місця артилерії у війську свідчить той факт, що гармати належали до військового скарбу [11, с. 112]. Лясота зазначає, що козаки погоджувалися вирушити в далекий похід тільки за наявності артилерії [22, с. 98]. Гармат у козацькому війську було небагато, зазвичай 20-30. Під час стрільби використовували кулі, картеч, запалювальні снаряди тощо. Сучасники вказували, що козацтво, маючи добру артилерію, має і вправних гармашів [22, с. 99].

Родзинкою козацтва були його здібності в саперній справі. Козак володів шанцевим інструментом не гірше, ніж зброєю. Вміння швидко та якісно побудувати потужні укріплення було для козацтва, з огляду на переважання сили ворога, питанням життя і смерті. В перші десятиріччя існування козацтва його укріплення майже не відрізнялися від фортифікацій українських прикордонних міст – вали, дерев'яні башти і стіни (заборола чи частокіл) [56, с. 476].

Однак у справі вдосконалення козацтво ніколи не зупинялося. Вже на Солониці 1596 р. бачимо потужну систему валів і ровів, нездоланих для польського війська [66, с. 209]. А у 1638 р. рівень козацької фортифікації настільки вразив польських інженерів, що вони не приховували свого захоплення [17, с. 243].

Табір і козацтво сучасники сприймали як одне ціле. Сам по собі табір як укріплення з возів відомий ще з давніх часів. Він був на озброєнні всіх українських сусідів – поляків, турків, московитів, татар тощо. Шевальє писав

про зручність степу для функціонування табору на противагу важкодоступному ландшафту Європи [25, с. 43].

Унікальність же козацького табору саме і полягала в його багатофункціональності, мобільності, живучості та, відповідно, ефективності [56, с. 476].

Наприкінці XV ст. кримський хан Менглі-Гірей I скаржився на українських соляників, які вільно приходили на його землі. 1522 р. Мухаммед-Гірей I вже називає їх козаками [56, с. 476]. Сучасники описували їхні валки у вигляді великих таборів. По своїй суті військовий табір є багатофункціональною інженерною спорудою, оскільки це засіб і пересування, і перевезення зброї, амуніції, їжі тощо, і надійне місце відпочинку, і необхідний захист під час бою.

Якщо римські легіонери на кожній стоянці будували земляні укріплення, то козацтву достатньо було оточити себе возами і з'єднати їх мотузками та ланцюгами. Головним же призначенням возів було прикриття піших стрільців від атак копійників і кінноти.

В Європі для захисту стрільців, окрім латників, намагалися також застосовувати переносні рогатки. В турецькому війську, в якому переважала кіннота, яничари все-таки перед боєм будували дерев'яно-земляні укріплення. А в Московській державі стрільці захищалися переносними щитами, так званими «гуляй-городами». Головний недолік цих засобів полягав у їх громіздкості. Щоправда, пересувні вози в Європі також вважали досить незручними [56, с. 477].

Проте, слава козацькому війську не виникала лише через використання возів (як вже було зазначено, це було доволі поширеним явищем), але завдяки його вмінню ефективно маневрувати табором і завдяки серйозній міцності. Навіть Боплан вказував, що 500 татар не ризикують нападати на 50-60 козаків, якщо ті рухаються під захистом табору, і навіть 100 козаків за табором можуть відбити напад тисячі поляків [11, с. 115].

Під час бою, особливо проти озброєних потужною артилерією поляків чи турків, козаки лягали під вози і стріляли лежачи [66, с. 205]. За потреби вози засипали землею або взагалі вкопували в ґрунт. Якщо ворогу вдавалося розірвати лінію возів, то, козаки зазвичай кидали частину їх напризволяще, а решту замикали в новий табір.

Важливо також зазначити, що під час воєн, особливо з поляками і турками, табори козаків, як правило, обирали важкодоступні місцевості для руху. Нерідко виникали парадоксальні ситуації, коли ворожа кіннота і піхота повільніше просувалися через болота та яри, ніж козацький табір. Це, передусім, свідчить про високий рівень координації та взаємодії між козаками та їх тактичними одиницями взагалі [56, с. 477].

Під час захоплення ворожих фортець козацтво використовувало як штурмові тактики, так і облогові методи. У першому випадку козаки намагалися непомітно підійти до ворожих укріплень і, здійснюючи навальну атаку, ігноруючи первинні, іноді значні, втрати, вторгтися всередину фортеці. При облозі оточували фортецю земляними укріпленнями, використовували підкопи і намагалися використати артилерію для підпалу [47, с. 43]. У випадку, коли ворог був насторожений і очікував атаки, козаки використовували різні методи для наближення. Вони прикривались переносними дерев'яними щитами, плетеними фашинами або навіть просто возами, щоб заховатися під час наближення. Щоб взяти фортецю, вони також можливо використовували драбини для залізання на стіни. Похід Сагайдачного на Москву в 1618 р. може служити важливим прикладом вміння козаків успішно захоплювати фортеці [65, с. 15].

Так, із самого свого виникнення козацтво було нерозривно пов'язане з річками. Одна з перших згадок про козацтво повідомляє про захоплення ними татарського корабля на ріці Дніпро. Річки відігравали важливу роль у житті та діяльності козаків, забезпечуючи їхню мобільність, можливість швидких пересувань та використання різноманітних стратегій у веденні війни [44, с. 82-83]. Використання човнів під час походів на кримські улуси було таким частим

і ефективним, що вже у 1510 р. хан задумав модернізувати Очаківську фортецю, перегородити Дніпро ланцюгами, а малі річки засипати камінням [44, с. 86].

В 1524 р. правитель Великого князівства Литовського і Польського королівства Сигізмунд I, під впливом успішних дій маленької козацької флотилії на Дніпрі проти 40-тисячного татарського війська, пропонує оселити 1-2 тис. козаків на островах, аби вони на човнах воювали з крицями [56, с. 477-478].

Протягом XVI ст. збільшувалися масштаби діяльності козацьких річкових флотилій. Вони пересувають війська і вантажі, перекривають переправи, атакують ворожі судна в пониззі Дніпра і захоплюють фортеці.

З другої половини XVI ст. козацтво все частіше з'являється в Чорному морі. Спочатку від його нападів потерпають міста Північного Причорномор'я, але незабаром ударів козацького флоту зазнають усі турецькі чорноморські міста, у тому числі османська столиця [26, с. 143-159].

До морських походів, як свідчить Боплан, козаки готувалися централізовано, спочатку збирали припаси, зброю та будматеріали. Після обрання на раді старшини козацтво формувало екіпажі, кожен з яких будував свій власний човен. Щодо останніх, французький інженер надає опис великого судна, призначеного для 50-70 вояків та обладнаного 4-6 малими гарматами. Човен мав пояс з очерету, який виконував роль поплавця, захищав борти від хвиль і, під час бою, оберігав екіпаж від куль і стріл [11, с. 135].

Але, було б неправильно вважати описаний вище варіант «основним» кораблем козаків кінця XV ст. – першої половини XVII ст. Аналіз джерел підтверджує, що серед озброєння козацтва були і менші човни, розраховані на 20-30 осіб. Ймовірно, розмір човна залежав від мети плавання – чи це було суто річковим або прибережним човном, чи вже морським судном [32, с. 56].

Також, крім того, козаки постійно вдосконалювали свої човни, особливо з урахуванням стрімкого розвитку вогнепальної зброї. Розміри та конструкція човна змінювались відповідно до нових умов та потреб. Масштаби і умови

битв також зазнавали змін. Якщо у XV-XVI ст. козаки вели бої з турецькими кораблями в дніпровських плавнях, то вже в XVII ст. їм доводилося стикатися з турецькими ескадрами на відкритому морі. В плавнях козаки зазвичай нападали з засідки, ховаючись в очереті. У відкритому морі вони намагалися наблизитися до ворога непомітно вночі або проти сонця. Якщо така можливість була відсутня, то атакували, використовуючи тактику подібну до кінної лави. Під час атаки частина вояків займала місця за веслами, водночас інша частина вела стрільбу. Козаки використовували рушнично-артилерійський вогонь максимально ефективно, використовуючи його проти живої сили противника. Підходячи до ворожого судна, козаки влаштовували абордаж для захоплення [11, с. 140]. Захопивши турецькі галери й вітрильники, запорожці часто використовували їх саме для подальших морських походів, а перед поверненням знищували.

Справді, морські виправи козаків є унікальним явищем в історії. Чорне море практично вважалося «турецьким» морем, і виходити в нього козаки могли лише через кілька річок, гирла яких контролювалися турецькими фортецями, оснащеними потужною артилерією. Вздовж узбережжя розселилися татари, а на виході часто чатували османські ескадри. Пробиваючись на початку походу крізь ці перешкоди, козаки опинялися, начебто, в заткнутій пляшці, де їм ще потрібно було повернутися назад через ті самі небезпечні води. Будь-яка поломка човна при таких обставинах становила смертельну небезпеку, оскільки безпечного берега, де можна було б спокійно пристати, не існувало. Такі умови, безумовно, загартували козацтво взагалі і його морських флотоводців зокрема [56, с. 478].

Так, козак володів і використовував одночасно як стрілецьку, так і холодну зброю. У справі стрільби домінували рушниці, а види рушниць змінювалися залежно від їхнього технічного розвитку – від ручниць та аркебузів до мушкетів і яничарок. Гаківниці були часто використовуваною формою ручниць, особливо у ближньому бою. Крім того, в кінноті козаки також використовували пістолі, дозволяючи їм вести вогонь з коня. Такий

широкий арсенал зброї дозволяв козакам ефективно брати участь у різних бойових ситуаціях, будь то ближній бій чи дальні стрільби [49, с. 24].

З-посеред луків козацтво надавало перевагу турецькому типу. У холодній зброї, якою козаки володіли, домінували шаблі, списи і бойові коси. Однак серед різноманіття також зустрічалися ножі, кинджали, келепи, аркани, перначі, булави та інші типи холодної зброї. Останні, крім своєї практичної функції, часто виступали як символи влади у старшини. У відношенні артилерії, козаки використовували залізні, бронзові та мідні гармати, зазвичай малих калібрів. Також імовірно використовували мортири і гаубиці. Шляхи заволодіння зброєю включали в себе купівлю та захоплення ворожої зброї. Враховуючи важливість ефективною зброї для козацьких сил, ці методи забезпечення зброєю були досить поширеними [56, с. 479].

Тактика козацького війська відштовхувалася від оборони. При зустрічі з ворогом козацтво оточувало себе возами, будувало земляні укріплення [66, с. 105]. Обираючи місцевість для бою, перевагу надавали важкодоступній – ярам, пагорбам, лісам тощо. Важливою була наявність поряд води. Під час бою козацтво намагалося обезкровити ворога щільним вогнем, а потім у слушний момент контратакувати. При веденні вогню застосовувалися різноманітні маневри і хитрощі. С. Окольський описав, як у боях на Старці козаки за допомогою таких фортелів підпускали кінноту і впритул розстрілювали її [17, с. 258, 260].

За денних контратак головна роль належала кінноті. Дуже часто козацтво діяло вночі – саме під прикриттям темряви козацька піхота непомітно підходила під ворожі позиції й відчайдушно атакувала.

Стратегічні думки, ідеї, плани української старшини через брак документальних свідчень з'ясувати важко. Можна лише, спираючись на події, визначити загальні концепції.

Як уже було зазначено, в основі воєнної діяльності козацтва були три складові, кожна з яких мала свої стратегічні особливості. У разі вторгнення турецько-татарських військ козацтво намагалося за допомогою розвідки

визначити час і напрям їх походу. Якщо це вдавалося, то козацькі полки і сотні виходили на перехоплення, аби запобігти вторгненню. Якщо противник все ж оминав прикордонні чати, що було не так уже й важко в умовах величезного степу, то козаки, розсипавшись на багато загонів і спираючись на укріплені поселення українського прикордоння, переслідували ворожі чамбули. Якщо ж противник відступав, козаки рушали за ним у степ, намагаючись знайти його головний кіш [56, с. 479].

Дієвішою у сенсі послаблення або й взагалі унеможливлення вторгнення була організація превентивних походів проти Османської імперії та її васалів. Оскільки Порта мала великі мілітарні можливості, з якими козацтву було важко змагатися, то успіху досягали завдяки раптовому нападу і швидкості.

Щодо походів на південь, то стратегічну мету від початку диктували як політичні, так і економічні чинники. Перші зони нападів козацтва до середини XVI ст. – це передусім пониззя Дніпра з уфортифікованими містами Очаків та Іслам. Метою їхніх виправ були перекриття євразійського сухопутного і морського шляхів, погром улусів кримців, контроль над видобутком солі та максимальне послаблення влади татар над регіоном, який де-юре належав Великому князівству Литовському. Поступово зона козацької активності розширилася й охопила весь чорноморський басейн та частину Балкан [56, с. 479].

Про значення анти османської діяльності козацтва свідчить той факт, що до появи й розвитку української козаччини багатотисячні війська Криму та османів проникали вглиб земель Великого князівства Литовського і Корони польської, загрожуючи навіть їхнім столицям. Річ же Посполита такої загрози вже не відчувала, оскільки цю важку і криваву війну козацтво відсунуло на кордон.

Щодо козацьких повстань можемо виокремити дві стратегії. Зокрема, в повстаннях під проводом Косинського, Наливайка і Жмайла козацтво виявилось психологічно не готовим до великої війни проти Речі Посполитої, тож було обрано стратегію оборонну. Козацьке керівництво намагалось

затягнути конфлікт, уникаючи, за можливості, битв і за першої-ліпшої нагоди вступаючи в переговори з противником. В той же час Трясило, Павлюк і Острянин дотримувалися здебільшого наступальної стратегії, їхні дії мали агресивніший характер. Козацькі гетьмани самі провокують битви, намагаючись у них знищити головні сили противника [56, с. 479-480].

Новими є і спроби підняти народ (а не тільки козацтво) на повстання, причому якщо Трясило робив це за допомогою емісарів, то вже Павлюк і Острянин посилають на волость окремі загони на чолі з полковниками. Спільним у повстаннях 1630 р. і 1637-1638 рр. є намагання козацького керівництва захопити в першу чергу Лівобережжя, використовуючи Дніпро як природний захист.

Специфічними рисами козацько-шляхетських війн були тривалість битв і великі втрати, часто з обох сторін. Навіть перемога над козаками давалася з великими жертвами. Яскравим прикладом слугує Кумейківська битва 1637 р. між 15-тисячним урядовим військом і 10-тисячним повстанським (2/3 якого становили селяни). Шляхта перемогла, знищивши від 6 до 7 тис. козаків, але сама втратила 3 тис. осіб. За свідченням С. Окольського, старі вояки казали, що «ніколи не бували під таким довгим і сильним вогнем і не бачили такої кількості трупів в одному місці» [17, с. 204].

Так, різноманітність прийомів українських полководців у козацькій військовій історії впливала з особливостей внутрішньої структури козацтва. Відносна демократичність у сприйнятті та обміні військовими ідеями, а також особиста відповідальність старшини перед товариством за якість проведення операцій призвели до розмаїття тактичних і стратегічних рішень.

Покарання керівництва через страту чи видачу ворогові, як вищий рівень військової моралі та дисципліни, вражає як визначальний елемент козацького військового етикету. Незважаючи на важкі умови існування, козацьке військо не лише вижило, але й розвинулося, адаптуючись до безлічі викликів і виходячи із, на перший погляд, безвихідних ситуацій. Це свідчить про високий

рівень організації та військової ефективності козацького устрою [56, с. 480-481].

Розглянемо коротко декілька прикладів битв за участю козацьких військ у цей період.

Зокрема, для початку, охарактеризуємо оборонні бої Війська Запорозького у травні 1586 р., коли Кримська орда, імовірно, на чолі з ханом, підійшла до Дніпра в районі Таванської переправи з метою переправитися через річку і вторгнутися на Україну. Через розлив у районі переправи стояла висока вода, і хан був змушений рушити лівим берегом вгору по Дніпру.

Козацька сторожа, заздалегідь виставлена на Тавані, вчасно помітила ворога і попередила запорозького гетьмана Богдана Микошинського. Це дало змогу українському полководцеві швидко підтягнути і сконцентрувати всі наявні сили на Таволжанському острові. Місце було обрано не випадково, оскільки саме тут розташовувалася переправа, до якої, як очікували, прямувало кримське військо. Останнє, підійшовши саме туди, де на нього чатували козаки, почало на човнах перепливати Дніпро [56, с. 481].

Можливо, українські вояки навмисно залишили на лівому березі плавні засоби, аби підштовхнути противника до переправи, під час якої кримське військо було найбільш вразливим. Під час переправи татар атакувала запорозька флотилія, внаслідок чого кримці втратили 3 тис. осіб і багато амуніції.

Зустрівши опір, хан не полишив надії перейти на правий берег в іншому місці. Вочевидь, розраховуючи на рухливість свого війська, він пішов далі вгору по Дніпру. Козаки рухалися паралельно протилежним берегом. Напевно, частина запорожців пересувалася кіньми, а частина – човнами. Крім того, Микошинський попередив про рух кримців інших козацьких старшин та гетьманів кварцяного війська. Врешті, хан був змушений відступити. Згідно з дослідженнями С. Леп'явка, це перший відомий випадок, коли козаки зупинили татарську орду на підступах до України [67, с. 156-157].

Наприкінці червня 1589 р. Кримська орда на чолі з ханом Газі-Гіреєм II наблизилася до українських земель у складі Корони Польської й атакувала їх. Уже 18 серпня загони татар з'явилися поблизу Львова. Головний кіш кримців розташувався поблизу Тернополя. Кримські чамбули протягом майже двох місяців пустошили Руське воєводство (Галичину) і Поділля. Населення та окремі жовнірські роти чинили опір. Особливо запеклі бої відбулися під Буськом, Галичем, Дунаєвом і Баворовом. Неспроможність центральної влади організувати надійну оборону або хоча б скоординувати дії прикордонних загонів жовнірів і шляхти приречла українські землі на плюндрвання та нищення.

На момент вторгнення кримців більшість вояків Війська Запорозького перебувала в уходах. Коли дійшла звістка про напад Кримської орди, на Запорожжі було проведено мобілізацію, і козацьке військо рушило на захід із метою перехопити татар під час їх відступу з України. Дорогою до козацьких полків приєдналися загони черкаського і переяславського підстарост, брестського воєводи Горностая і кількох значних шляхтичів [56, с. 481].

Війська супротивників зустрілися на річці Кам'янка за дві милі від молдавського міста Сороки. Козацьке військо, скориставшись із того, що татарам невідомо про його наближення, зненацька атакувало найближчий татарський кіш, що налічував 6 тис. чоловік. Успіху запорозької атаки сприяла ніч і те, що основне кримське військо перебувало за горою. Під час бою противник утратив 2700 вояків, у тому числі одного царевича і кількох представників знаті.

Хан швидко оговтався від першої невдачі, підтягнув усі чамбули, оточив українців і навальною атакою спробував їх знищити. За свідченням учасників битви, ворог «до нас потопом пішов, чого ми перед тим у битвах ніколи не бачили, такої потужності і сміливості того не приятеля Хреста Божого...» [56, с. 481].

Основою оборони запорожців слугував табір. Українське командування, помітивши, що Газі-Гірей захопився штурмом і розтягнув власні бойові

порядки, контратакувало ворога, завдавши основного удару в напрямку ханської ставки. Як наслідок під ханом було вбито коня, а його самого поранено в ногу, загинуло чимало мурз, і татарське військо, кинувши більшість полонених, відступило. Загальні втрати кримців становили 9 тис. осіб. Загибло багато знаті, в тому числі двоюрідний брат Газі-Гірея і його підскарбій. До стратегічного переслідування не вдалися, оскільки запорожці отримали інформацію про рух вгору Дністром 40-тисячного турецького війська [67, с. 99-100].

У двадцятих числах грудня 1593 р. 3-тисячне запорозьке військо, очолюване Григорієм Лободою, напало на турецьке місто Юргіїв. Час і місце нападу було обрано не випадково. Юргіїв був складовим містом, а 24 грудня в ньому відбувся великий ярмарок. Лобода, зважаючи на те, що в цю пору року степ пустішав, рушив прямо з Січі. С. Жолкевський писав: «... не з волості, але з пустель, з самого Низу, кілька тисяч козаків... вийшло і там пустелями ідучи...» [56, с. 482].

Турки нападу не чекали. Поки османи збирали сили, козаки протягом 3-х днів встигли не тільки спалити місто, а й понищити околиці «на кільканадцять миль в окрузі». Турки, білгородські татари і молдавани, намагаючись перехопити українців, гналися за ними до Сорок, але козаки на початку січня 1594 р. успішно відійшли на Поділля.

Не можна не погодитися з думкою С. Леп'явка, що «зимовий рейд козаків на конях через причорноморські степи був складним у виконанні й свідчив про прекрасну підготовку його учасників» [66, с. 99-100].

На початку 1594 р. Військо Запорозьке у рамках анти османського союзу зі Священною Римською імперією організувало і здійснило напад на турецьке місто Білгород, що контролювало гирло Дністра. Воєнну акцію очолив Григорій Лобода. Брак човнів змусив його вирушити в похід з обмеженим військовим контингентом. За різними даними, козацьке військо налічувало від однієї до двох тисяч осіб (Лясота і Струсь повідомляють про тисячу козаків на

сорока човнах, Жолкевський – про 1300 на 45 човнах, а Язловецький – про 2 тис., не вказуючи при цьому кількості човнів) [56, с. 482].

Козацька розвідка через полонених татар дізналася, що «в Білгороді зібралось багато війська, кінноти і піших яничар, звідки... вони повинні були вдертися в угорську землю» [66, с. 108]. Лобода міг розраховувати лише на раптовість, адже турки не очікували, що козаки на своїх човнах спроможні вийти в море в цю «небезпечну пору року», коли на Дніпрі ще навіть не зійшла вся крига.

Запорожці, підійшовши вночі, зненацька атакували Білгород. Поки в місцевому замку били на сполох і готували відсіч, українські вояки захопили місто. Оскільки часу було обмаль, запорожці підпалили будівлі й зі світанком так само швидко відійшли [66, с. 109].

У 1596 р. в рамках каральної кампанії польського уряду проти повсталих козаків відбулася Білоцерківська битва. Коронне військо на чолі з польним гетьманом Станіславом Жолкевським у першій половині квітня (за згадками, 3220 гусар, 1338 панцирних козаків, 800 чоловік найманої піхоти, 1244 вибранців, всього 6602 вояків і не менша кількість озброєних слуг) наздогнало за милю від Білої Церкви поблизу урочища Гострий Камінь козаків, що відступали (кілька тисяч і більше 20 гармат) на чолі з С. Наливайком і М. Шаулою [56, с. 483].

Козаки рухалися табором у п'ять рядів возів. Жолкевський вагався, чи починати атаку, з огляду на табір і сильну артилерію козаків. Однак побоюючись, що повстанці під покровом ночі можуть вислизнути від нього, польний гетьман перейшов у наступ.

Користуючись перевагою в швидкості, поляки оточили козацький табір, вдарили з усіх боків, намагаючись розірвати вози. Проте козаки зустріли атакуючих щільним вогнем. Козацька піхота стріляла лежачи під возами, потужно діяла артилерія повстанців: «Козаки добре боронилися гарматами». Врешті-решт Жолкевський був змушений відступити. Обидва противники зазнали відчутних втрат. Поляки припинили переслідування і відступили до

Білої Церкви, тож козаки змогли переправитися через Дніпро поблизу Трипілля [66, с. 204-205].

1618 р. українське козацтво взяло участь у черговій польсько-московській війні. Навесні польське військо на чолі з королевичем Владиславом підійшло до м. Вязьма і розкинуло табір, очікуючи підходу підкріплень. Проте ані вояків, ані грошей не надійшло, тож і більшість жовнірів залишила табір. Аби врятувати королевича і виправити ситуацію, польський уряд звернувся по допомогу до Війська Запорозького [56, с. 483].

Після переговорів українське командування під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного розробило план майбутнього походу. Оскільки за донесеннями козацької розвідки більшість московських військ було націлено на смоленський напрям, то Сагайдачний відкинув польський план, який передбачав рух козаків від Смоленська до Вязьми, натомість обравши шлях від Путивля прямо на Москву [71, с. 4-5]. Задля збереження таємниці гетьман не повідомив польську сторону про свій план. Крім того, було проведено операцію з відвернення уваги московських воєвод від південного кордону (в травні 1618 р. в районі Калуги діяв 4-тисячний козацький загін) [65, с. 20].

У середині червня Сагайдачний закінчив збирати 20-тисячне військо і розпочав похід. Протягом кількох тижнів українці захопили Путивль, Рильськ, Курськ, Лівни, Єлець. Під останнім до Сагайдачного приєднався загін, посланий у травні під Калугу. Дорогою він захопив міста Лебедин, Скопин, Рязьськ. Водночас спроби Владислава (військо якого збільшилося до 25 тис.) захопити Можайськ не дали результатів.

Поповнивши власні сили й визначивши через посланців місце зустрічі українського та польського військ у Тушині, український полководець продовжив похід. Було захоплено Шацьк, однак під Михайловим козаки зазнали першої невдачі. Запорозький авангард у 1 тис. чоловік на чолі з полковником Милостивим мав уночі захопити місто. Однак цей план зірвався, і Сагайдачний був змушений перейти до звичної облоги.

Через десять днів Михайлів було захоплено. В районі Серпухова запорожці зустрілися з московським військом Д. Пожарського. Проте російські ратники за першої сутички з козаками розбіглися. Потому проти запорожців виступив новий воєвода Г. Волконський. Він намагався перешкодити гетьманові переправитися через Оку поблизу Коломни. Однак Сагайдачний швидко оминув місто і перейшов Оку вище, здолавши при цьому московський опір [56, с. 484].

Вирушивши Коширським шляхом, запорожці вже 17 вересня були в Бронницях поблизу Донського монастиря. Росіяни спробували розгромити Сагайдачного, виславши проти нього військо на чолі з Бутурліним. Однак український полководець несподівано атакував московські полки на марші й ущент їх розбив. Після цього Сагайдачний перейшов до Тушино, де 20 вересня з'єднався з Владиславом.

Тим часом окремі загони козаків захопили міста Ярославль, Переяславль, Романів, Каширу і Касимів. Протягом трьох місяців козаки подолали понад 1200 км (поляки в цей час пройшли 250 км, без серйозного опору, і не взяли жодної фортеці).

Згідно з дослідженнями Гуржія і Корнієнка, українські полки рухалися з середньою швидкістю 15-20 км на добу, в 6-8 разів швидше, ніж поляки, у 2-3 рази – ніж європейці [48, с. 58-65].

У травні 1636 р. 4-тисячний кінний корпус українських козаків на чолі з Носковським захопив м. Іов на території Люксембургу і розбив поряд з ним свій табір. Французький генерал граф де Суассон спробував розгромити козаків. Зібравши по 1200 кінноти (стільки ж слуг) й піхоти (в тому числі 800 швейцарців), де Суассон рушив у напрямку Іова, намагаючись використати фактор раптовості, тим більше, що його відділяли від козацького табору річка і пагорб [30, с. 18].

Однак козаки здалеку помітили ворога. Аби розвідати сили французів, виграти час для збору вояків і вивести ворога під фланговий удар основних

сил, козацьке керівництво вдалося до тактики хвильових атак із наступною удаваною втечею [78, с. 23].

Спочатку 300 козаків енергійно атакували французький авангард із 200 вояків і так само швидко відступили. Пізніше козаки повторили напад більшими силами. Французькі вояки, вважаючи, що перемога у їхніх руках, кинулися в атаку. Перебігши через річку, вони вклинилися в бойові порядки козаків. Оскільки пагорб за спиною запорожців значно ускладнював відступ козацького загону, то розпочався запеклий бій [91, с. 118].

Козацьке командування, скориставшись із того, що французи втяглися в бій, а пагорб закриває від них козацький тил, непомітно зосередило на флангах резерви. Як пізніше зазначав Суассон, козаки всіма силами контратакували його. Французькі вояки не витримали чергового навалного наступу козаків і втекли через річку, причому частина їх, судячи з усього, була притиснута до болота, де зазнала відчутних втрат [30, с. 18].

Отже, впродовж кінця XV – у першій третині XVII ст. відбувалося становлення військового мистецтва українських козаків. Процес був доволі складним, зважаючи на близькість небезпечних сусідів (кримських татар і турків) та намагання Польської Корони, а згодом і Речі Посполитої встановити остаточний контроль над українськими землями й козаками. З іншого боку, загрози й виклики стимулювали вдосконалення бойового мистецтва українських козаків, яке до кінця 30-х рр. XVII ст. отримало міжнародне визнання.

РОЗДІЛ II. ВІЙСЬКОВА СПРАВА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧИНИ І «РУЇНИ»

Після визнання прав на адміністративну, а згодом і політичну автономію козацтва Річчю Посполитою, козацьке військо придбало принципово новий статус, ставши ядром збройних сил нової держави та кількісно найбільшою її частиною. Крім воєнного значення, реєстрове військо займало центральне місце в системі ціннісних орієнтирів тогочасного суспільства, що репрезентувало його як «Військо Запорозьке». Ополчення рицарського стану – козаків – не лише воювало та ділило здобич, але також збиралося на «кола» – Генеральні Ради, де ухвалювалися важливі політичні рішення, такі як вибори гетьманів, укладення договірних статей та інші ключові питання [42, с. 6-17].

З військової точки зору, козацьке військо визначалося як типове станове ополчення. Обов'язок служби в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до офіційного реєстру. З плином часу, коли описи війська припинили своє існування, обов'язок служби розповсюджувався на тих, хто володів «військовим» (тобто козацьким) ґрунтом [56, с. 485].

На обмін за такий «податок кров'ю», козацтво звільнялося від інших податків і повинностей, утримуючи при цьому контроль над політичним і адміністративним життям країни. Формування ополчення базувалося на територіальному принципі, який був традиційною рисою багатьох рицарських військ у Європі. Кожен вояк мав самостійно забезпечувати себе зброєю, одягом, спорядженням і харчами. [64, с. 111-150].

Організаційну впорядкованість війська зберігали тільки під час воєнних дій, періодично розходячись по домівках. Це дозволяло козакам підтримувати в належному стані своє господарство, яке було єдиним джерелом їхнього існування [56, с. 485].

В організаційному сенсі військо поділялося на окремі полки – вищі адміністративно-територіальні та військові одиниці. Питання щодо кількості реєстрових полків, особливо ж утворених після 1648 р., й досі чекає на своє вирішення, зумовлюючи дискусії серед фахівців. Вагомою причиною такої

невизначеності є брак джерел по окремих періодах або ж суперечливість їхніх відомостей [24, с. 106].

Наприклад, в Зборівському реєстрі включено списки козаків 16 полків. Проте, за даними, що надходили з гетьманського оточення, відомо, що того самого року Хмельницький мав під Збаражем 23 полки. Важливо відзначити, що ця цифра може бути неточною, оскільки в той же час кілька інших козацьких формувань перебувало на Поліссі [1, с. 345].

Очевидно, розв'язання цих суперечностей слід шукати в неусталеності кордонів Війська Запорозького та його внутрішнього поділу, особливо часто змінюваного до кінця 60-х рр. XVII ст. Крім того, значна частина полків могла мати екстериторіальний характер, формуючись не з осілого населення, а з повстанських загонів і покозачених. Їхню основу становили, таким чином, не реєстрові козаки, що відбували службу «с військового ґрунта», а випищики чи добровольці-«охотники» [56, с. 485-486].

До таких, що їх іноді дослідники помилково ототожнюють зі звичайними реєстрово-козацькими, належать подільські полки – Звягельський, Лисянський, Могилівський та ін., а також полісько-сіверські – Мозирський, Брагинський та Овруцький [24, с. 108].

Організаційну основу козацького війська до поділу Гетьманату на право- та лівобережну частини утворювали полки, зафіксовані Зборівським реєстром 1649 р.: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський, Уманський, Черкаський та Чигиринський [24, с. 112].

Якщо до війни кожен із 6 реєстрових полків мав фіксовану чисельність, то після 1648 р. вона була довільною й не регламентувалася жодними приписами, коливаючись залежно від територіального складу самого полку. Про чисельність кожного з полків свідчать дані Зборівського реєстру 1649 р.: Чигиринський – 3222; Черкаський – 2996; Канівський – 3167; Корсунський – 3472; Білоцерківський – 2990; Уманський – 2976; Брацлавський – 2655;

Кальницький – 2050; Київський – 2010; Переяславський – 2982; Кропивенський – 1992; Миргородський – 3009; Полтавський – 2970; Прилуцький – 1996; Ніжинський – 991; Чернігівський – 997 осіб [24, с. 504-505].

Так, Зборівський реєстр дійсно є важливим інформаційним джерелом, яке дозволяє висловлювати деякі припущення щодо чисельності козацького війська. Однак, питання складання реєстрів та їхньої точності були складні, і проблеми з їхньою реалізацією часто призводили до соціально-політичних турбулентностей. Зборівський реєстр, хоч і є цінним джерелом, повинен розглядатися з урахуванням його обмежень і можливих викривлень. Важливо враховувати також інші джерела того періоду, які можуть доповнити або виправити інформацію, надану Зборівським реєстром. Аналіз кількох джерел та порівняння їхньої інформації допомагають отримати більш повне розуміння історичних подій того часу [56, с. 486].

Інші джерела статистичного характеру, як-от присяжні книги 1654 р., 1676 р. та 1682 р. або переписні книги 1666 р., не дають повної картини чисельності козацького стану через погану збереженість чи неповноту охоплення.

Вочевидь, кількість козацького війська в 40 або 60 тис., встановлена відповідно Зборівською угодою та «Березневими статтями», була умовною, не завжди відповідаючи кількості козаків, що її насправді міг мобілізувати уряд. Вона значною мірою залежала від матеріального становища козаків, різко знижуючись під час посух, неврожаїв чи епідемій, а також через небажання козаків брати участь у походах, їхнє невдоволення гетьманською політикою тощо.

Під час війни чисельність козацького ополчення значно збільшувалася за рахунок джур, пахолків і обозової челяді, яких приводила з собою принаймні третина реєстровців [62, с. 130]. Ця обставина тісно пов'язувалася з внутрішнім устроєм козацтва, що, відповідно до річпосполитської традиції, складалося з військового товариства – спільноти служилого рицарського

люду, щаблем нижче від якого стояли інші допоміжні категорії вояків [56, с. 486].

Як уже зазначено, в організаційну будову війська було покладено полковий принцип. Полки, своєю чергою, ділилися на сотні й курені різної чисельності, що являли собою вже не тільки військово-адміністративні, а й тактичні одиниці, виступаючи в окремих бойових порядках або об'єднуючись під час походів у самостійні відділи, групи й корпуси.

Як і полки, сотні й курені не мали сталої чисельності, налічуючи, згідно з даними Зборівського реєстру, відповідно від 100 до 300 й від 10 до 40 чоловік. Кількість сотень у полку коливалася від 10 до 22. Нижчою неподільною одиницею війська був курінь – вояцька корпорація, що зазвичай об'єднувала козаків однієї місцевості.

Характерною особливістю підрозділів цього рівня було те, що вони водночас функціонували як господарські осередки військової частини: при них існував невеличкий обоз, спільний казан, похідний реманент, іноді грошова «складка», а то й якийсь дрібний промисел [56, с. 487].

За зведеннями Реєстру 1649 р., структура козацького війська не була повністю однорідною. Наприклад, у Чигиринському полку, ймовірно, зі статусом «столичного», існував особливий Осавульський курінь, який, здається, підпорядковувався вищому (гетьману або генеральному осавулу), а не полковій владі. Деякі сотні і курені отримували назви (і, можливо, формувалися) за прізвищами командирів, а не за територіальним принципом.

Щодо озброєння та спорядження козацького війська, інформацію можна здобути з писемних, а також археологічних джерел. Проте, питання про походження та комбінування різних видів озброєнь в арсеналі козацтва середини – другої половини XVII ст. залишається відкритим та вимагає додаткових досліджень.

Цілком очевидно, що рівень оснащення окремих товаришів, що прямо залежав від їхніх матеріальних статків, був далеко не однаковим, так само мусили відрізнятися між собою й старі реєстрові полки та новосформовані.

Очевидець перших років Хмельниччини єрусалимський патріарх Паїсій свідчив, що «черкасы, да земские пашенные люди, покиня дома свои все у нево (тобто гетьмана – авт.) в собранье, многие с рогатины и с топоры, у иных косы ввязаны в деревье» [13, с. 90]. Але з іншого боку, описи власності козацької старшини та інших видатних особистостей містять переліки різноманітної та численної зброї, предметів кінського спорядження та захисних обладунків. Кожен клас військового оснащення мав свої унікальні особливості.

Озброєння різних частин війська, таких як піхота та кіннота, виявляло свою специфіку. За результатами аналізу джерел видно, що ключову роль серед них відігравала вогнепальна зброя. У технічному відношенні вона була найбільш ефективною та динамічною. Саме вогнепальна зброя визначальним чином впливала на еволюцію традиційних тактичних методів війська, особливо у XVI ст. [15, с. 8].

У першій половині – середині XVII ст. ручниці були на озброєнні найрізноманітніших військ: реєстрових козаків, кварцяних козацьких і волоських рот, магнатських надвірних хоругв [10, с. 82, 112, 114]. Той факт, що вони поширилися передусім у кінноті, доводить, що тодішні ручниці являли собою різновид полегшеного аркебузу (піщалі) [21, с. 73].

Легкість та компактність ручниць перетворювали їх у зручну зброю, котра особливо підходила для кіннотників. Ця практичність вплинула на іншу сферу їхнього використання, оскільки з кінця XVI ст. ручниці стали популярною мисливською зброєю. Це призвело до виникнення додаткової назви для цього виду зброї – «пташинка».

Прага стала визнаним центром виробництва мисливських ручниць у Європі. На жаль, у нашому розпорядженні немає жодного опису цієї зброї в українських джерелах кінця XVII ст., що ускладнює точну ідентифікацію зразків з музейних колекцій. Таким чином, при реконструкції можна взяти за основу московські та польські ручні піщалі, які використовувалися у середині та другій половині XVII ст. [56, с. 487].

Стволи ручниць, завдовжки до 85 см, зазвичай не були зварені, а розсвердлені для поліпшення надійності та балістичних властивостей зброї. Сам ствол та замок, припасований до нього, укладалися в ложе із багатопрофільним чи мушкетним прикладом. Калібр ручниць коливався навколо 18 мм, загальна довжина становила 120 см, а вага – між 2,5 та 3,2 кг.

Крім ручниць, козацькі полки використовували карабіни та бандолети. Знайдені на полі Берестецької битви карабіни мали калібр 10-12 мм та стволи завдовжки до 85 см, що свідчить про їхні компактні розміри та легку вагу. За думкою І. Свєшнікова, ці екземпляри були виготовлені майстрами з Оружейної палати в Москві, а їхня продукція потрапляла до України в XVII ст. через централізовані поставки або внаслідок перемоги в битвах [80, с. 243].

Російські карабіни конструктивно склалися з гранчастого ствола калібром 14-16 мм, вмонтованого до мушкетного ложа з французьким прикладом, зручним для прицільної стрільби. Карабіни здебільшого оснащувалися ударно-кремінними замками. Їхня довжина становила 90-100 см, вага 1,8-2,3 кг. Істотно вкорочені карабіни, які за калібром (12 мм) і розмірами нагадували швидше великі пістолі, ніж рушниці, називали бандолетами [56, с. 488].

Разом з тим, розвиток вогнепальної зброї поступово зменшував роль лука й стріл у бою, але не міг витіснити їх одразу. Принаймні до кінця XVII ст. документи згадують про наявність у козаків «сагайдахов», себто луків у налуччях і сагайдаків зі стрілами. Лук, як шляхетна, рицарська зброя, фігурує і в озброєнні в козацької старшини.

При цьому, основну холодну зброю козаків становили шаблі поширеного на той час угорсько-польського типу, а також «ординки» [80, с. 225-232]. Визначальною їх рисою були довгі (до 90 см), плавно вигнуті клинки, як правило, з відкритими руків'ями. Окрім них, часто згадуються різноманітні види ножів: «ножі паристіе», «ножі простіе».

Важливою складовою козацького арсеналу були також списи, сулиці й їхні саморобні різновиди. Свої особливості в озброєнні мала й козацька піхота

[81, с. 161-168]. У порівнянні з кіннотою, де переважала легка вогнепальна зброя, в інфантерії козацького війська акцентували увагу на потужності та великій смертоносній силі зброї. За свідченнями писемних джерел, у війську Хмельницького використовувалися мушкети, піщалі та гаківниці. Мушкет, завдяки своєму довгому стволу та великому калібру (18-20 мм), визначався як потужна та ефективна зброя. З даного виду вогнепальної зброї куля могла влучати в ціль на відстані 250-300 метрів. За археологічними знахідками встановлено, що козаки використовували мушкети полегшеного типу з ударно-кремінними замками, які не вимагали спеціальної підставки (форкету), але їхня вага залишалася значною, до 7 кг.

Зазвичай з мушкетів стріляли великими свинцевими кулями, іноді – з металевим осердям. Під час інтенсивних боїв або облог, коли запаси боєзарядів швидко вичерпувалися, мушкети заряджали дробом, цвяхами та шматками заліза. Ці заряди мали великий радіус розпилення та завдавали, особливо з близької відстані, страшні рани та каліцтва. Вогневий бій з використанням такої зброї був дуже ефективним проти навальних атак польської та татарської кінноти.

Не існувало уніфікованої амуніції в козацькому війську. Кожен козак носив вузькі шкіряні паски, такі як «кордибани» (які були знайдені під Берестечком). [80, с. 174-176], до яких підвішували шаблю, ніж й іноді порохівницю. Набої, разом із рушничним начинням, зберігалися в спеціальній сумці, або маленькому патронташі – ладівниці, яку носили за спиною на вузькому ремінці або тасьмі. Якщо взяти до уваги, що заряджання набоями поширювалося в гетьманському війську досить повільно й навіть у XVIII ст. було рідкістю, козаки довгий час користувалися натрусками з пороховою м'якістю, котрі носили на шиї чи при поясі.

Дуже специфічним елементом вершницького спорядження був шабельтас (з нім. Sabeltasche, sabretache) – пласка шкіряна сумка чотири- чи п'ятикутної форми, підвішувана на коротких ремінцях до поясу з лівого боку [56, с. 489]. Шабельтаси, що прийшли, очевидно, з модою на угорські речі,

були поширені у волоаській, польській, литовській та українській кінноті, перетворившись вже у XVIII ст. на характерний елемент гусарського спорядження – ташку [11, с. 106]. В них зберігали листи, гроші, хустки та інші дрібні речі. Згадувані українськими джерелами шабельтаси опоряджувалися чохлами з сукна й оксамиту, прикрашалися гаптуванням і перлами.

Протягом кінця XVII-XVIII ст. рушниці й карабіни, імовірно, носили на ремінних перевісях за плечима. Можливо, що в ранній період для носіння коротких ручниць і бандолетів використовували спеціальні кобури-ольстри, прив'язувані біля луки сідла чи за спиною на спеціальному пасі [15, с. 8].

Спорядження козацького вершника доповнювалося кінською зброєю, шкіряними або полотняними саквами, ремінними путами, попонами, дерев'яним цеберком для напування коней. Більшість речей зазвичай перевозили в обозі, однак нерідко кінні ватаги, що виїжджали «в поле» на розвідку або на відсіч противника, не брали з собою возів, котрі уповільнювали пересування. В такому разі все необхідне для походу майно, у тому числі запаси продовольства й навіть артільні котли, нав'ючували на коней [97, с. 697]. Піхотинці мали простіший набір амуніції, ніж комонники, а саме: ріг із порохом, сумки з рушничним начинням і набоями.

При дослідженні військового мистецтва українського козацтва в період Хмельниччини, слід звернутися до основних рис цього періоду, що ілюструються прикладами окремих битв та операцій. Варто зазначити, що хоча 1648 р. приніс кардинальні зміни в статусі, організації та системі управління козацьким військом, необхідно розглядати тактичні методи та форми збройної боротьби як елементи, які могли залишитися відповідними або схожими до минулих періодів.

Тактичне мистецтво козацтва тісно взаємодіяло з різними традиціями: з одного боку, воно мав спільні риси з річпосполитськими традиціями, а з іншого – зі східними, зокрема, татарськими. Це пояснюється не лише географічним сусідством, але й участю козацьких підрозділів та старшини в спільних бойових діях, наприклад, в коронному війську під час Лівонської

війни 1558-1583 рр., виправах «Димитріади» 1610-1613 рр., Хотинській війні 1621 р. чи, навпаки, в планованих протягом 1618-1620 рр. Персією походах проти Туреччини, міжусобних війнах у Криму [56, с. 489-490].

Планування військових кампаній, їхнє забезпечення, пересування військ, проведення розвідки та, кінець-кінцем, ключові аспекти ведення бойових дій козаків чітко відрізнялись від західноєвропейських військових стратегій і можуть бути об'єктом порівнянь з їхніми сусідами в Центрально-Східній Європі, такими як Польща, Трансільванія, Московія та Кримський ханат. Тут спостерігаються більш близькі аналогії, наприклад, у використанні таких тактичних формацій, як «лава» чи «гуф», маневреність рухомих таборів, проведення вигідних відступів та ефективного використання засідок тощо [94, с. 244].

Цю прикметну рису військової практики «українних» земель загалом, безвідносно до місця в ній козацтва, проникливо спостеріг анонімний автор поеми «Про вибиття татар перекопських під Вишневецом року 1512-го», що вклав в уста свого героя князя Костянтина Острозького полемічну відповідь полякам, котрі обстоювали першість західноєвропейської військової «штуки»:

В полі шабля й сагайдак – це не те, що вдома.

Волох, німець чи француз у військовій справі

Зовсім інші, ніж турчин серед піль кривавих.

Тут не німця, а татар подолати треба,

В правім ділі хай Господь допоможе з неба [56, с. 490].

Якщо для виявлення суттєвих змін в тактиці військових операцій була необхідна критична маса нововведень у зброї, системах зв'язку та тактичних стратегіях противника, то на рівнях стратегічному та оперативному початок Хмельниччини дійсно визначив важливі новації.

Перетворення козацького повстання в масштабну війну, в яку включилися практично всі верстви суспільства, у кінцевому підсумку вивело «козацьке питання» за межі традиційної внутрішньополітичної проблеми Речі

Посполитої, піднявши козацьку старшину на новий рівень військово-політичної еліти держави.

Масштаби планування операцій значно зростали, і в реалізації цих операцій щороку збільшувалася роль міжнародних чинників. Відмітно, що повстанське військо стало армією, яка базувалася на власній територіально-адміністративній структурі, а не екстериторіальним формуванням із змінним складом, як це було раніше.

Найбільше проявів нововведень у розвитку військового мистецтва козацького війська спостерігається в оперативно-стратегічній сфері, де з'являються нові елементи – частково удосконалені тактичні прийоми, які існували раніше, або ті, що виникли внаслідок означених вище суспільно-політичних і військово-організаційних змін [56, с. 490].

Цікаво відзначити, що початок Української революції став важливим рубежем у розвитку військового мистецтва головного опонента – Речі Посполитої. При аналізі причин поразок польського коронного війська польські історики переважно вбачають зміну оперативно-тактичного фактора – залучення Б. Хмельницьким союзної татарської кінноти. Це стало суттєвою підмогою для повстанського війська, що, в основному, складалося з піхоти. Такий крок ліквідував оперативно-тактичну перевагу поляків у кавалерії, що мала розкішне виявлення в усіх попередніх сутичках.

Слід відзначити, що в історіографії післявоєнного періоду криза польського військового мистецтва середини XVII ст., яку пов'язують із подіями Хмельниччини, мала інші причини. Серед них – невідомі до того часу види маневрування козацького війська, яке одночасно веде операції декількома відокремленими групами, блокує комунікації противника на значних територіях, а також вищий рівень управління та координації дій різних бойових угруповань [96, с. 155].

Перші перемоги повстанців улітку 1648 р. привертають увагу не лише через їх політичні наслідки, але й з точки зору вияву факторів військового мистецтва, які, фактично, зумовили ці події. З самого початку поляки ставили

перед собою завдання розгрому козацького повстання на Запорозжі, проте вже навесні 1648 р. наявні були всі підстави вважати хвилювання на Січі не просто внутрішнім заколотом. Командування корпусу польського війська, розташованого в Україні, практично не мало інформації про кількість повстанців та їхні плани. В цілому погана організація розвідки стала однією з причин, яка спричинила не лише першу, але й всі наступні поразки поляків у перший рік війни. Зокрема, гетьман Потоцький не був обізнаний з тим, що вже на початку березня до Хмельницького прибули загони татарської кінноти, вислані ханом Іслам-Гіреєм III, а пізніше й 20 тисяч осіб під командуванням перекопського бея Тугая [56, с. 491].

На думку І. Стороженка, за планами гетьмана, татарська кіннота, виділена з кількома козацькими ватагами й артилерією в передовий загін, мала прикривати висунення з Січі головних сил, рухаючись за вододілом річок Базавлук – Саксагань – Омельник – Жовті Води. Слідом за ним ішли основні сили повстанців (близько 8 тис. піхоти) з обозом і артилерією, чекаючи на виявлення авангардом сил противника й сприятливого моменту для розгортання й вступу в бій [86, с. 112-113].

У першій декаді квітня великий коронний гетьман Миколай Потоцький виділив зі свого корпусу авангард, який частково сухоходом (кіннота), частково ж Дніпром (піхота й драгуни) мав дістатися Микитинської Січі й там у зародку придушити бунт. Головним силам при цьому належала швидше роль спостерігача, оскільки можливості повстанців оцінювали як незначні [45, с. 178-181].

Тобто, зав'язка бою значною мірою залежала від сил авангардів, стану їхньої розвідки та бойової охорони. Подальші події засвідчили, що козацько-татарське військо мало в цьому вирішальну перевагу [75, с. 152-153].

При цьому, перше зіткнення супротивників сталося 19 квітня біля р. Жовті Води, коли поляки намагалися вийти на Микитинський шлях, що вів безпосередньо на Січ. Як випливає з аналізу джерел і загальної оперативної обстановки, татарам одразу ж вдалося охопити польський загін, примусивши

його зупинитися й розгорнути табір. Приховане наближення й охват були одним з основних способів ведення бою татарською та козацькою кіннотами, який базувався на діях рівновіддалених (до 3-6 км) великих груп (5-6 тис. осіб), що просувалися, утворюючи трикутник, обернений вершиною в напрямі противника [56, с. 491].

Невеликі сили польського авангарду не мали жодних шансів самостійно витримати облогу переважаючих сил повстанців, тим більше, що друга частина авангарду, яка рухалася водою й складалася переважно з реєстрових козаків, підняла заколот і перейшла на бік Хмельницького [87, с. 59-60].

Залучаючи не лише свою чисельну перевагу, гетьман дбав не тільки про щільне оточення табору, але й захоплення всіх комунікацій у регіоні, завдяки яким головні сили коронного війська могли надавати допомогу обложеним. Наприкінці квітня він вислав кілька кінних підрозділів у чигиринському напрямку, де очікували на підходження Потоцького, і звелів знищити човни й байдаки на дніпрових переправах, щоб ускладнити форсування 6-тисячного війська князя Я. Вишневецького.

Ці заходи забезпечили ефективне оточення, під час якого противник стикався з нестачею води, фуражу та боєприпасів. У період з 4 по 5 травня поляки спробували вибратися з оточення, але їхнє просування було зупинено козацькою піхотою в урочищі Княжі Байраки, що завершилося повною поразкою [86, с. 117-120].

Остаточно переконавшись, що після поразки авангарду повстанці рухатимуться правим берегом Дніпра, великий коронний гетьман зі своєю групою вирішили не чекати на з'єднання з корпусом Вишневецького й відійти вглиб Правобережжя. Потоцький вирушив з Корсуня 16 травня, маючи при собі близько 5,5 тис. 80 кінноти й 1600 піхоти. Дезорієнтований присутністю у війську Хмельницького татарської кінноти, котра відіграла важливу роль при Жовтих Водах, коронний гетьман намірявся збільшити оборонні можливості свого війська й наказав частині кавалерії спішитися. Через це нерозважливе рішення його група остаточно втратила маневровість і можливості для ведення

активних наступальних дій. Оперативно-тактичну перевагу повстанських військ у кінноті було утверджено остаточно [86, с. 120-125].

Своєю чергою, Хмельницький квапився наздогнати противника, що відступав, пройшовши форсованим маршем маршрут Княжі Байраки – Крилів – Чигирин – Городище – Корсунь у супроводі розвідувального й кількох передових загонів кінноти, котрі пильнували рухи поляків.

Ключові сили гетьмана (близько 20 тис. вояків і 26 гармат) 15 травня форсували р. Рось між Корсунем і Стеблевым, тоді як передові загони вийшли на Корсунський шлях, заступивши Потоцькому відступ на Богуслав [87, с. 73-75]. Вишикуваний рухомий табір, по периметру захищений кінними шеренгами з артилерією й піхотою всередині, став зручною мішенню для козацьких мушкетів і артилерії. До того ж місцевість, по якій пролягав шлях відступу, була пересіченою, що утруднювало рух і постійно загрожувало розірванням табору [86, с. 158-163].

Зазнаючи важких втрат від вогню козаків, група Потоцького увійшла до урочища Горохова Діброва – вузької заболоченої тісняви, утвореної, з одного боку, р. Виграївкою, а з іншого – урвистими кручами, й, наштотхнувшись на завчасно влаштований тут перекоп, зупинилася. З фронту табір атакувала козацька піхота за підтримки артилерійського вогню, а з тилу – татари [45, с. 188-189]. В паніці, яка зчинилася в коронному війську, повстанцям вдалося відірвати чоло й хвіст табору, котрі були найбільш боєздатними частинами шикування, й прорватися всередину. За кілька годин польську армію було знищено, а обох гетьманів взято в полон [56, с. 492].

Улітку 1648 р. Речі Посполитій вдалося відновити свою 30-тисячну армію за допомогою відчайдушних зусиль, проте її якості істотно відрізнялися від попередньої. У відсутність гетьманів армію очолили три виборних воєначальники – регіментарії. Особисті якості цих командирів, поєднані із відсутністю єдиноначальності, слабкою дисципліною та значною частиною слабо керованого шляхетського ополчення, ставили під сумнів успішність подальшої кампанії.

Початкові надії Хмельницького на мирне врегулювання козацько-польських суперечностей не виправдалися, і гетьман був змушений переглядати свої стратегічні плани. Зустрічаючи чисельно значно сильнішого противника та розширений театр воєнних дій, Хмельницький вирішив розробити нову стратегію, яка дозволила б йому виграти час задля накопичення сил, організації армії та залучення зовнішньої підтримки.

Ці обставини, разом з розширенням повстанського руху на Лівобережжі, Волині та Поділлі, що загрожувало перекинутися й на західні території, примушували Хмельницького розробити новий стратегічний підхід. Цей підхід мав забезпечити йому можливість виграти час для набуття сил, організації армії та приваблення додаткової зовнішньої підтримки. Після розгрому коронного війська навесні 1648 р., гетьман, свідомо уникавши прямих зіткнень з противником та довгих облог ключових фортець і опірних пунктів, де повстанцям бракувало артилерії й досвіду, досяг певного успіху. [75, с. 163-165].

У концентрованому вигляді ця стратегія літа-осені 1648 р., реконструйована В. Маєвським та І. Стороженком, мала на меті використати Волинь і Поділля як район локальних сутичок, що вимотували б противника, поступово ослаблюючи його сили й позбавляючи оперативної ініціативи.

Для цього використовувалися два засоби – маневрове блокування основних комунікацій і опірних пунктів поляків та стимулювання тут повстанського руху. В першому випадку бойові групи власне козацького війська, котрі мали правильну організацію, озброєння й досвід, стримували й вимотували противника, в другому – повстанські «купи» й стихійно створені полки нападали на ворожі під'їзди, знищували переправи, продовольство, одночасно виконуючи роль розвідки гетьманської ставки [86, с. 114-115].

Ефективність стратегії продемонстрували бої між авангардом повстанського війська М. Кривоноса й групою Я. Вишневецького на Вінничині – 6-8 липня під Махнівкою й 15-17 липня 1648 р. під Старокостянтинівом.

Не вдаючись до детального аналізу цих боїв, зазначимо, що їх основним результатом стало опанування важливим стратегічним пунктом – Старокостянтинівом, блокування комунікацій противника й створення сприятливих умов для виходу й розгортання в цьому районі головних сил козацького війська [86, с. 178-179].

Наприкінці літа 1648 р. у розпорядженні Хмельницького було близько 23 тис. боєздатного війська й ще десь 30 тис. у новосформованих полках і повстанських загонах. Утім, цього разу гетьман не мав підтримки кримського хана, який був зайнятий відбиттям нападів донських козаків.

Враховуючи це, а також зважаючи, що в новосформованому війську поляки мали перевагу в кінноті, яка знов надавала їм оперативно-тактичну ініціативу, головні сили козацького війська залишили район Старокостянтинів, відійшовши до Пилявців [45, с. 70-71]. Тут, очікуючи на зосередження своїх сил, Хмельницький розташував на узвишші правого берега р. Іква укріплений табір. Ранком 11 вересня коронне військо в похідно-бойових порядках, поділених по фронту на три частини, вийшло на лівий берег Ікви й одразу зробило спробу захопити греблю. Атака переправи була, як свідчать очевидці, неорганізованою й досить безладною, тож греблю поляки взяли тільки під вечір [86, с. 199-200].

Водночас з'ясувалося, що лівобережна нерівна і болотиста місцина, обрана регіментарями для розгортання головних сил, є абсолютно непридатною для побудови табору, який мав слугувати тактичною базою майбутньої битви. Таким чином, перевагу польської кінноти було підважено, а після підходу 12 вересня до козацького табору 20-тисячної буджацької орди взагалі зведено нанівець [86, с. 201-203].

Зміна співвідношення сил давала можливість Хмельницькому контратакувати противника. Ранком 13 вересня на греблю, на якій поляки міняли бойову охорону, вдарила козацька піхота, а татари охопили тил і фланги. В таборі зчинилася паніка, хоругви шляхетського ополчення розірвали ланцюг возів і почали тікати. Відсутність єдиного командування й

суперечливі чутки про прибуття на допомогу Хмельницькому татар довершили безлад, внаслідок чого коронну армію було повністю розгромлено [87, с. 99-100].

Однією з найбільш вразливих демонстрацій маневрування кількома бойовими загонами, що склалися з різних видів військ, є битва під Батогом 22-23 травня 1652 р., яка відзначилася як підсумок у розвитку оперативно-тактичного військового мистецтва козацтва під час Хмельниччини.

Перед самою битвою польське військо під командуванням коронного гетьмана М. Калиновського вирушило до Молдавського князівства. Ця експедиція мала на меті завадити укладанню шлюбу сина Б. Хмельницького Тимофія з донькою молдавського господаря В. Лупула, що загрожувало Польщі переходом Молдавії до сфери впливу Гетьманату.

15-тисячний козацький корпус під командуванням Т. Хмельницького, складений переважно з піхоти, був розташований на Корсунщині та в середині травня вирушив у напрямку Городище – Звенигородка – Умань, готуючись форсувати Південний Буг. Проте, дізнавшись, що корпус Калиновського вийшов до Бугу раніше, Богдан Хмельницький направився на Уманщину з 35-тисячним підкріпленням. Також на допомогу гетьманському війську прибув 20-тисячний загін кримської орди, якого очолював нурадин-султан.

Очікуючи на підхід козацького війська, Калиновський не очікував, що корпус Хмельницького буде додатково підсилений головними силами та татарською кіннотою. Польське командування загалом погано враховувало ситуацію, практично не надаючи значення організації бойової розвідки [87, с. 162]. Попри це, прибувши в район бузьких переправ набагато раніше, Калиновський одразу ж перехопив до своїх рук тактичну ініціативу, маючи більше можливостей для активної оборони оперативного простору, й розбив на правому березі річки укріплений табір. Утім, своїми розмірами й розташуванням табір істотно перевищував можливості його оборони: фронт його був розтягнутим, через що у поляків бракувало сил для рівномірного забезпечення прикриття, виділення тактичної розвідки й резерву. Все це, разом

із кількісною перевагою, створювало для Б. Хмельницького сприятливі можливості для завдання раптового удару одразу з кількох боків, розірвання табору й знищення противника по окремоті [82, с. 380].

Із цією ж метою українсько-кримське військо було поділено на дві частини, кожна з яких мала власне завдання й напрям дій, що диктувалися загальним задумом операції. Головні сили гетьманського війська й корпус Т. Хмельницького від Гайсина рушили у південно-західному напрямі, готуючись форсувати Буг у декількох десятках кілометрів вище від табору Калиновського. Після переправи зранку 22 травня 15-тисячна група Т. Хмельницького, тримаючись спочатку на максимальній відстані на захід від розташування противника, у середині дня несподівано вийшла перед фронтом польського табору, розгорнувшись у бойові порядки. Одночасно з південного боку під табір підійшла друга група виділених військ, що складалася з татарської кінноти на чолі з Карач-беєм [86, с. 276-277].

Приховане пересування головних сил і татарського загону прикривав авангард козацької й татарської кінноти, котрий незабаром після завершення переправи через Буг корпусу Т. Хмельницького атакував із півночі польський табір. Виманивши з нього польську кінноту, татари почали швидко відступати, заохочуючи таким чином противника до неорганізованого переслідування. У полі Калиновського несподівано атакували із заходу й півдня Т. Хмельницький і татари, яким вдалося прорвати кільце й без того слабо захищеного табору одразу в кількох місцях [87, с. 164]. Коронний гетьман був змушений зупинити переслідування й за допомогою піхоти витіснити козаків з табору, одночасно намагаючись зменшити площу його оборони.

Невдалий похід Калиновського викликав різке невдоволення серед частини урядників, які підняли заколот проти нього і вимагали почати переговори з козаками та татарами. Отже, оточений ворогами табір розпався на дві ворожі фракції. Спочатку між ними відбувались сутички, а на ранок 23 травня розпочалася війна. Блокуючи шлях до річкових переправ декільком хоругвам кінноти, які вирішили покинути табір і прориватися самостійно,

Калиновський велів піхоті та артилерії, що залишалася вірною йому, відкрити вогонь на них. Це стало сигналом Хмельницькому для загального штурму табору, який, попри відчайдушний опір, зазнав поразки під ударами козацької піхоти та татар. На полі бою загинув сам коронний гетьман, генерал артилерії Ж. Пржиємський, а також багато офіцерів. 8 тисяч солдат були взяті в полон.

Ця перемога під Батогом, через своє стратегічне та моральне значення, не лише дозволила Хмельницькому вимагати відновлення умов Зборівської угоди від Речі Посполитої, але й стала найвражаючішою поразкою для коронного війська після подій у Корсуні та Пилявцях, призвівши до його повного розгрому [56, с. 495].

Майнова диференціація козацтва й поляризація його політичних симпатій, що проявилися невдовзі по Хмельниччині, засвідчили, що воєнний організм Гетьманату є доволі вразливим. Козацьке військо погано слухалося наказів, потерпало від вад постачання, котре в умовах постійних війн і неврожаїв не могло бути справним. Крім того, брак спеціальної системи навчання, помножений на сезонний характер військової служби й природні бойові втрати, девальвували професійний рівень війська. Яскравим свідченням «буксування» військової машини Гетьманщини був різкий контраст: низка яскравих перемог у окремих битвах (Пилявці 1648 р., Конотоп 1659 р. [34, с. 43]) і жодної виграної війни.

Втім, сама тільки пов'язаність із політичним устроєм Гетьманщини гарантувала козацькому війську настільки ж довге життя, як, власне, й самій державі, створеній ним. Одним із проявів майнової та соціальної диференціації, що позначилися на військовій сфері, була поява у війську так званих «наймитів» [51, с. 416-417].

Закріплюючи за собою права панівної верстви (влади, власності та вищості над іншими), козацька верхівка не бажала терпіти невігоди військової повинності нарівні з іншими, воліючи посилати до війська замість себе найнятих вояків, котрі забезпечувалися кіньми, зброєю, амуніцією й отримували за свою службу гроші [61, с. 40]. Про їх існування у 1664 р.

доносив російський воєвода Г. Косагов: «...а черкас в моем полку немного, все наймиты овчары из винниц, и малих робят много; а сами козаки живут в домах своих» [3, с. 158].

У подальшому ця практика поширилася, особливо в Лівобережній Гетьманщині. Специфічність ситуації полягала ще й у тому, що найближчі сусіди Гетьманщини (й водночас її військові супротивники) заходилися переоснащувати власні армії відповідно до нових потреб часу, збільшуючи в їхньому складі удільну вагу професійних формувань, повністю підпорядкованих і забезпечуваних за рахунок держави.

Наприклад, у Росії під час Смоленської війни було утворено так зване військо «нового строя», в якому порядкували іноземні інструктори, навчаючи солдатів навичкам організованого шиккування, руху й стрільби. Піші й кінні полки були в ньому адміністративними й тактичними одиницями, споряджуючись й озброюючись за рахунок скарбниці [56, с. 496].

Приблизно в той самий час відбувалися реформи в Речі Посполитій, де функції професійного війська виконували полки «поточної оборони», а згодом – кварцяного війська. За правління Владислава IV до його складу влилися війська «чужоземного автораменту» – піхотні й кавалерійські частини, зорганізовані на західноєвропейський кшталт. Як і раніше, кварцяне військо існувало на постійній основі, його забезпечувала держава [56, с. 496].

Спочатку для підвищення рівня матеріального забезпечення вже сформованих козацьких полків планувалося врегулювати джерела та порядок їхнього фінансування. Це питання порушувалося на переговорах із російським урядом у 1654-1657 рр., зокрема, П. Тетеря переконував бояр, що в разі стабільного грошового забезпечення служба козаків була б пильнішою й кращою, тоді як зараз вони відбувають її з неохотою [7, с. 741-742].

Одночасно старшина, заручившись кадровою підтримкою з боку росіян, взялася навчати козаків азів європейського строю. Як свідчив у серпні 1654 р. у королівському таборі під Зборовом полонений повстанець, при гетьмані перебувала група російських офіцерів німецького походження, «котрі вчать

козаків, так як і в нас (тобто поляків – авт.), а московський цар платить офіцерам щомісяця по 50 зл.» [69, с. 33]. За аналогією до стройових навчань московського війська, організованих на основі «Учення и хитрости ратного строения пехотных людей» (1649 р.), можна припустити, що іноземні інструктори навчали козаків шикуванню в шеренги й ряди, поворотам, здвоюванню рядів тощо [56, с. 497].

Інші шляхи, якими могла піти модернізація козацького ополчення, відбито в численних інструкціях, що подавали наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XVII ст. українські посольства у Варшаві. Здебільшого вони апелювали до традицій і досвіду військового будівництва, набутого козацькою старшиною й шляхтою ще в річпосполитський період. У пунктах-проханнях, що доповнювали положення Гадяцької угоди, за якою реєстрове військо мало обмежуватися 30 тисячами й існувати паралельно із найманими формуваннями, гетьман просив польського монарха, «щоб усі постанови про військову дисципліну було зібрано разом і щоб його милості пану гетьманові, за прикладом святої пам'яті покійного пана Яна Замойського, була надана повна влада над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні, щоб він мав право війни, а коли б наказав когось виключити з війська, щоб негайно і всюди було це виконано» [74, с. 346-347].

Цікавою, але явно приреченою на невдачу спробою повернення до довоєнних організаційних моделей козацького війська були інструкції на варшавський сейм 1664 р. послів гетьмана П. Тетері. Зокрема, вони передбачали встановлення 12-тисячного реєстру з шести полків: Переяславського, Канівського, Корсунського, Чигиринського, Черкаського й Білоцерківського [41, с. 51, 53-54].

За слухним спостереженням В. Горобця, цей факт можна розглядати як повернення до положень Куруківської угоди 1625 р., щоправда, в дещо покращеному варіанті. На це додатково вказує й пропозиція гетьмана заснувати при кожному полку найману кварцяну хоругву – для несення постійної служби. Командування цих підрозділів підпорядковувалося

безпосередньо регіментареві, маючи «до воєнних оказій ставати на кожне пана гетьмана заволянню, з усією готовністю заступати Річ Посполиту... а особливо гетьмана». Окрім цього, інструкцією було також передбачено утримання «генерального» артилерійського парку в Білій Церкві й спеціальної піхотної частини для його охорони [41, с. 53-54].

Ще однією характерною особливістю розвитку військової справи у 60-70-х рр. XVII ст. стало зростання ролі козацьких охотницьких (добровільних, волонтерських) формувань, які створювалися з позастанових груп населення. Частина з них починає утримуватися за рахунок гетьманів, отримуючи зі скарбу грошове жалування й одяг, перетворюючись, таким чином, на найманців. Виникаючи здебільшого в порубіжних регіонах, вони так само швидко зникали, часто змінювали місця дислокації, що спричинило певну плутанину щодо них в історичних дослідженнях. Тривале життя судилося тим формуванням, що обіймали периферійну територію, на якій вирували повстанські рухи покозачених селян.

Зокрема, у Буго-Дністровському межиріччі фактично до середини 70-х рр. XVII ст. діяли справжні «мікродержави» на чолі з Семеном Височаном, Василем Дроздом та Семеном Кіяшкою-Манжосом, даючи притулок неспокійному «збройному люду», котрий ходив служити то до Молдавії, то на Січ, то по черзі до правобережних гетьманів [5, с. 109, 150].

Легендарний ватажок подільських «охотників» Семен Кіяшко спільно із загонами Григорія Дорошенка брав участь у бойових діях проти московських військ на Лівобережній Україні влітку 1668 р., однак після переходу Поділля під владу поляків у 1671 р. разом із іншими полковниками згодився служити Михайлові Ханенку [50, с. 213].

Попри складену присягу й отриману «асекурацію», Кіяшко набрав охотників (його вербувальники дійшли навіть до Чернівців) і вирушив разом із молдавським господарем Григорієм Дукою до Волоського князівства [50, с. 395]. В 1674-1675 рр. він продовжує служити в наказного гетьмана Війська

Запорозького Його Королівської Милості Євстафія Гоголя, під орудою якого громить турків під Кам'янцем-Подільським [50, с. 546].

Значна частина таких полків, а точніше збройних ватаг, не була прив'язаною до службових ґрунтів, як звичайне козацтво, й часто-густо взагалі не мала сімей. Здобуваючи «козацького хліба», вони легко змінювали своїх командирів і місце перебування [95, с. 152].

Показовим щодо цього є приклад Овруцького полку Дацька Васильовича (Децика), який за розпорядженням Брюховецького стояв на київському Поліссі в 1664-1665 рр. Восени 1665 р., коли Києву загрожував напад поляків, Дацько, ослухавшись наказу, виконання якого не обіцяло йому особливих вигод, втік до Переяслава, а його військо, що лишилося поблизу Києва, «все врознь розбрелось» [4, с. 52].

Паралельно з упорядкуванням реєстрового війська наступники Хмельницького дедалі частіше роблять ставку на формування й використання найманих військ, котрі в умовах «Руїни» нерідко виявлялися більш слухняними й ефективними, ніж реєстровці [64, с. 81].

Загострення українсько-російських суперечностей у другій половині 50-х рр. XVII ст., підсумоване укладенням гетьманом Виговським Гадяцького трактату з Річчю Посполитою, переросло восени 1658 р. у перший повномасштабний воєнний конфлікт. Козацтву довелося протистояти московському війську, значно зміцнілому і впорядкованішому внаслідок реформаторських заходів Олексія Михайловича, вжитих після Смоленської війни.

Направлений у жовтні 1658 р. у Сіверську Україну 20-тисячний корпус белгородського воєводи князя Г. Ромодановського до кінця року не спромігся досягти серйозних успіхів, витративши більшість часу на навернення на свій бік розколотого козацтва південних полків Лівобережжя, що підтримувало частково Пушкаря, частково ж Виговського. Взявши спочатку Миргород, а згодом Лубни і Пирятин, Ромодановський на початку листопада опинився

фактично відрізанім від своїх баз на південному заході Московської держави, звідки мали надходити підкріплення й продовольство [35, с. 18-20].

Скориставшись тим, що його сили надто глибоко просунулися Лівобережжям і були зв'язані зтяжними боями із корпусом, що складався з Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків, Виговський вирішив ліквідувати друге за чисельністю угруповання московського війська, котре могло б подати допомогу Ромодановському, – залогу київської фортеці на чолі з В. Шереметьєвим, що налічувала близько 7 тис. чол.

Взяття міста штурмом 26-27 жовтня 1658 р., до якого вдався передовий загін під командуванням Данила Виговського, не принесло успіху, завдавши козакам відчутних втрат. Утім, головні сили гетьманського війська, що надійшли під Київ 29 жовтня, виявилися не готовими до довготривалої облоги [9, с. 282-283].

Мабуть, Виговський планував, що справу капітуляції залогів вирішить його значна кількісна перевага й наявність у війську татар, однак Шереметьєв виявив непоступливість, справедливо розраховуючи на неготовність козаків до облоги й швидке згорання бойових дій у передзимовий період. Подальші події засвідчили правильність цих передбачень. Аби не допустити повного оточення фортеці, 30 жовтня біля Печерських воріт московська залога дала відкритий польовий бій гетьманському війську, в ході якого козацькі полки, збиті зі своїх позицій, були змушені зачинитися в таборі, котрий неодноразово проривав противник [9, с. 282-285].

Бій тривав до ночі, й хоча явної поразки козаки не зазнали, але невизначений результат битви перекреслював стратегічні плани Виговського надати розгрому полків Шереметьєва значного дипломатичного резонансу, а також через підрив військової моці Москви на Лівобережжі втримати її від направлення сюди нових сил. Уже наступного дня гетьман розпочинає переговори й трохи згодом відступає у район Ржищева, розпускаючи по домівках знесилені козацькі полки. Втративши можливість змінити стратегічну ситуацію в регіоні на свою користь, Виговський все ще намагався

розбити противника поодинці, маючи, однак, уже значно скромніші сили [56, с. 499].

Наприкінці листопада він направляє на допомогу обложеним у Варві військам Григорія Гуляницького загін козаків, татар і найманців наказного гетьмана Івана Скоробогатка, але їхня спроба здійснити деблокаду міста виявилася невдалою. Тим часом, серія військових невдач доповнилася погіршенням зовнішньополітичної ситуації – 19 листопада 1658 р. Росія підписала прелімінарний договір зі Швецією, здобувши в такий спосіб можливість звільнити частину свого війська для продовження війни в Україні [40, с. 206-207].

У березні 1659 р. в Гетьманщину вступає майже 100-тисячне військо під проводом боярина князя О. Трубецького, однак замість того, щоб з'єднатися з силами Ромодановського чи, що було реальніше, Шереметьєва, воно майже одразу зупиняється на Сіверській Україні, відволікаючись на облогу ключового пункту тамтешнього прикордоння – Конотопа [33, с. 76-77].

Безперервні штурми міста суттєво виснажили московське військо, змусивши вдатися до масштабної блокади, й водночас дали можливість Виговському зібрати необхідні сили для вирішального зіткнення. Головним козирем гетьмана в цій кампанії стала допомога кримського хана, орди якого вже в червні зосередилися на Лівобережжі, очікуючи мобілізації козацьких полків і сприятливого моменту для переходу в наступ.

Сконцентрувавши більшість своїх сил у Чернігівському полку, гетьман разом із нурадин-султаном вирушає наприкінці місяця в напрямку Биків – Галиця – Ічня, постійно контактуючи зі ставкою Мухаммед-Гірея, який рухався слідом [20, с. 79-80].

Вихідним пунктом дій було обрано урочище Крупичполе в кількох переходах від Конотопа, де 24 червня союзники об'єднали свої сили. При гетьмані перебувало десять реєстрових полків – Чернігівський, Переяславський, Черкаський, Уманський, Кальницький, Паволоцький, Подільський, Прилуцький, Білоцерківський та Канівський – загальною

чисельністю близько 16 тис. осіб, а також його власні наймані загони й кварцяні підрозділи коронного обозного А. Потоцького від 2,5 до 4 тис. вояків. Чисельність військ кримського хана, що привів із собою 4 орди й темрюцьких черкас, орієнтовно була 30 тис. осіб [33, с. 77].

На жаль, немає точних відомостей щодо співвідношення родів військ: найімовірніше, більшість українського війська становила піхота, оскільки ще наприкінці 1658 р., просячи допомоги в коронного канцлера М. Пражмовського, Виговський повідомляв про нестачу в нього кавалерії. Її брак компенсувало прибуття кримського хана, військо якого всуціль складалося з важкої та легкої кінноти.

У переддень вирішального зіткнення більшість московського війська лишалася в таборах і шанцях довкола Конотопа, тоді як назустріч Виговському було виряджено за різними даними від 15 до 20 тис. осіб на чолі з Г. Ромодановським, С. Пожарським і С. Львовим. Маючи надто туманні звістки щодо сил і планів супротивника, Трубецької виділив під їхню команду переважно кінноту – помісні сотні, драгунів і рейтарів, що мала з'ясувати напрям просування ворога і, як сподівався боярин, розсіяти його нечисленні сили [2, с. 238].

Дочекавшись даних розвідки щодо пересувань Трубецького й об'єднання всіх своїх сил, Виговський рушив із Круничполя до Конотопа. Спочатку попереду рухався обоз і розвідувальні загони татар, що відстежували рухи росіян, але на підході до р. Борзна наперед висунулися козацькі підрозділи [9, с. 421].

Звідси союзники, готуючись до безпосереднього зіткнення, вислали сильний козацько-татарський передовий загін у напрямі до переправ через р. Куколка, що в 12 км на південний захід від Конотопа, «де прийшовши на переправу в селі Соснівці, немал през цілий день мали потребу, де язика взяли, а люд московський не достав язика. І на тій переправі в милі добрій від Конотопа заставу отправовали і там того дня розійшлися» [20, с. 79-80].

Зіткнення козацького під'їзду і московських сторожових загонів 27 червня під Соснівською переправою мало фатальні наслідки для росіян, адже засвідчило слабкість їхньої розвідки та повну непоінформованість про перебіг подій і сили противника. Загін, направлений Трубецьким назустріч Виговському ранком наступного дня, так само не подбав про організацію глибокої розвідки, маючи перед собою тільки дрібні польові сторожі, котрі повідомляли про розташування противника в ближній смузі дій. Слід, вочевидь, сприйняти повідомлення деяких джерел про те, що московські воеводи аж до останнього моменту не знали про участь у поході татар, недооцінивши таким чином чисельність противника, який мав значну кількісну перевагу, й злегковаживши його оперативними можливостями [56, с. 500].

План дій союзників у майбутній битві, як засвідчив її подальший перебіг, спирався на, з одного боку, використання неготовності московського війська до зіткнення з силами противника, що переважали, а з іншого, на їх оточення і знищення шляхом оманливих маневрів і засідок.

Уранці 28 червня Виговський із козацькою піхотою, найманцями і частиною татар вирушив просто на Соснівку, а хан із рештою орд висунувся трохи праворуч в урочище Пуста Торговиця в 7 км на схід від Соснівської переправи [9, с. 399].

Близько 14-ї години московська кіннота, форсувавши Куколку, одразу напала на татарську й найманську кінноту, котра стояла перед основними силами Виговського, примусивши її відступити. Мабуть, цей удар був досить сильним, адже гетьман почав відступати вниз по Куколці у напрямі до Пустої Торговиці, де в засідці очікувала кіннота кримського хана. Його шлях пролягав вузьким заболоченим ярмом – руслом пересохлої річки Торговиці – й з погляду організованого відступу мав для козацького війська чимало перешкод і незручностей. Принаймні росіяни сприйняли відступ у цьому напрямку як свідчення свого успіху, сподіваючись швидко довершити розгром

супротивника, і виділили для його переслідування помісну кінноту [33, с. 80-82].

Заманивши кінне військо Пожарського удаваним відступом углиб урочища, Виговський наразив його на удар татарської кінноти, котра, дочекавшись слушного моменту, вдарила на росіян з тилу. Напад був настільки несподіваним, наскільки й сильним, тож відрізані від основних сил частини московського корпусу майже поголовно було винищено, а їхніх командирів взято в полон [33, с. 80-82].

Показовим прикладом стратегічного планування спільних московсько-українських воєнних дій, в яких обидві держави лише формально виступали союзниками, маючи натомість досить різні політичні плани, може слугувати Чуднівсько-Слободищенська кампанія літа-осені 1660 р. [56, с. 501].

Для Московської держави вона мала стати реваншем за серію поразок у битвах проти польсько-литовського війська попередніх років і ознаменувати початок масштабного контрнаступу в Західну Україну, подібного до аналогічної виправи 1655 р. [40, с. 238].

Натомість гетьманське правління Юрія Хмельницького, загалом незадоволене з невивідних для Війська Запорозького «Переяславських статей» 1659 р., виношувало оборонні плани для захисту Правобережжя від вторгнення поляків, які в умовах завершення війни зі Швецією так само, як і росіяни, сподівалися на черговий реванш в Україні. Складність ситуації для Гетьманщини поглиблювало укладення військової угоди між Польщею і Кримом, спрямованої проти козацької держави [56, с. 501].

Протягом лютого 1660 р. Хмельницькому вдалося успішно відбити наступ 10-тисячного корпусу коронного гетьмана Станіслава «Ревери» Потоцького, посиленого татарським загоном Кай-бея. Зазнавши відчутних втрат під Брацлавом, Ладжином і Уманню, коронний гетьман повернувся до Польщі. Так само вдалим був захист південного напрямку: навесні – на початку літа Кальницький та Уманський полки стабільно утримували основні сили татар за Бугом [40, с. 239].

Призначений головнокомандувачем московських військ в Україні київський воєвода Василь Шереметьєв зібрав у липні 1660 р. під Васильковом військову нараду для обговорення плану майбутніх дій. Повноваження воєводи й гетьмана, війська яких мали діяти спільно, не були чітко розмежовані, що разом з різким характером Шереметьєва й нерішучістю Хмельницького, який перебував під сильним впливом оточення, спричиняло взаємну нехоть союзників одне до одного [40, с. 240].

Від початку планування кампанії й реалізація її стратегічного задуму опинилися в руках московського командування, яке вважало за потрібне поділити гетьманське військо на дві частини: одна у складі 6 лівобережних полків на чолі з наказним гетьманом переяславським полковником Тимофієм Цицюрою мала увійти до корпусу Шереметьєва, котрий висувався у напрямі Фастів-Котельна; 5 правобережних полків під командуванням самого гетьмана вирушали на Гончарівський шлях, пильнуючи на виступ кримського хана [40, с. 240].

Запізніла концентрація московських і гетьманських військ на Правобережжі (її було завершено лише на початку вересня) й брак даних про корпус польного гетьмана Єжи Любомирського, котрий після підписання Оливського миру поспіхом перекидався в Україну, істотно підважували плани Шереметьєва. Вже наприкінці серпня далася взнаки недалекоглядність розпорошення більшості козацьких полків між двома корпусами, оскільки головні сили кримського хана, заради стримання яких виряджався Хмельницький, під Чорним островом з'єдналися з військами Потоцького.

Оперативний простір, на якому упродовж серпня-жовтня 1660 р. розгорнулися основні бойові дії, обмежувався на заході Острополем, Чудновом на півночі, Прилукою на півдні та Котельною на сході. З півночі на південь його було поділено на три приблизно рівних частини річками Случ, Тетерів та Гнилоп'ять [56, с. 502].

З погляду співвідношення сил виразну перевагу мала московсько-українська сторона, два виділені корпуси якої налічували 30 (корпус

Шереметьєва-Цицюри) та 20 тис. осіб (Хмельницький). Утім, станом на вересень вони і далі були розділеними, тоді як поляки після з'єднання з татарами вже мали чисельну перевагу проти Шереметьєва на любарсько-чуднівському напрямі. Загальна чисельність польського війська тут сягала 28 тис. при 12 тис. татар. Щоправда, московсько-український корпус було краще забезпечено артилерією: 48 гармат проти 20 польських [40, с. 241].

Гетьман Потоцький, прибувши наприкінці серпня під Старокостянтинів, розклав табір, очікуючи на прибуття корпусу Любомирського [40, с. 242]. Вислані ним під'їзди захопили кілька полонених із московсько-українського табору, котрі підтвердили, що ані Хмельницький, ані Шереметьєв не мають достеменної інформації про сили коронного війська, розраховуючи, що відділи Любомирського перебувають ще за Віслою, а Потоцький має при собі лише 8 тис. вояків. Хибні звістки посилили впевненість Шереметьєва у своїх силах, котрий, попри те, що до нього долучилися далеко не всі козацькі полки, вирішив розбити Потоцького й далі безперешкодно прямувати на Львів [56, с. 502].

Перші зіткнення супротивників відбулися 4 вересня на Любарському тракті, коли польська розвідка й татари наштотувалися на авангард колони Шереметьєва, близько тисячі козаків Лубенського полку. Нападники зненацька вдарили на козаків, примусивши їх відійти до переліска, в якому ті влаштували табір і сильним вогнем перешкоджали подальшому просуванню кінноти противника [36, с. 50].

Зламати їхній опір вдалося лише завдяки вогню й атаці драгунів, котрі за підтримки легкої кінноти знесли табір, винищивши практично всіх його оборонців. Заскочений несподіваною зустріччю з противником, Шереметьєв не зміг вчасно надати допомогу авангардові, тож вже за кілька годин кінні полки Яна Сапеги та Івана Виговського охопили його праве крило, що рухалося урочищем Кутище. Лише настання темряви й чисельна перевага росіян припинили атаки поляків, котрі разом із татарами відійшли під Любар, чекаючи на прибуття артилерії та піхоти [38, с. 44].

До останнього моменту не маючи повного уявлення про співвідношення сил, Шереметьєв волів лишитися на своєму місці, розпочавши будівництво укріпленого табору. Обрана для нього позиція фронтом виходила на південний захід, впираючись у висоти, зайняті корпусом Потоцького; лівим крилом – на Чуднів, правим – на Любар; фланги й тил були прикриті лісами, а ліве крило ще й болотами. Південну частину укріплень зайняло московське військо, північну – гетьманське [37, с. 54].

Маючи всі підстави для зручної оборони, ретельно уфортифікований упродовж двох діб табір, однак, був погано забезпечений водою й випасами для коней, що ставило під сумнів його довготривалу оборону. Втім, принаймні в ближчій перспективі, коронне військо не мало жодних шансів його здобути, більше розраховуючи на успіх у відкритому польовому бою [38, с. 45].

У наступний період супротивники почали змагання за перехоплення тактичної ініціативи з тим, щоб нав'язати ворожій стороні бій у максимально вигідних для себе умовах. 6 вересня козацьке та московське війська зайняли на лівому та правому крилах перед табором зручні пагорби, з яких можна було вести рушнично-артилерійський вогонь по відкритих флангах противника, що наступатиме.

Втім, цей задум, що мав на меті поступове виснаження поляків, розгадав Потоцький, котрий ціною неймовірних втрат своєї кінноти взяв противника штурмом. Складною була ситуація на лівому крилі, де стояли козацькі полки. Не закінчивши будівництва шанців, вони розпочали атакувати дивізії Любомирського, котрий вислав проти них спочатку легку кінноту Собеського, Виговського й Сапєги, а потім татар, яким вдалося частково відрізати наступаючих від табору. Притиснутих упритул до валів атакували драгуни й коронна піхота, вдершись до середини табору і опанувавши шанцями. Розвинути успіх полякам завадили настання сутінок і важкі втрати, через які Потоцький побоювався, що розвиток битви може піти зворотним шляхом [38, с. 46].

Втративши можливість одразу ж нав'язати московсько-українському війську польовий бій, поляки взялися до щільної блокади табору, намагаючись протягом двох наступних днів виманити оборонців на відкритий простір. Шереметьєв і Цицюра опинилися в досить загрозовому становищі, єдиним виходом з якого могло бути швидке прибуття на допомогу корпусу Юрія Хмельницького, або ж відступ у чуднівському напрямі: 13 вересня до поляків прибула облогова артилерія, в таборі вкрай бракувало води, дров і фуражу [56, с. 503].

Зранку 16 вересня табір було згорнуто для відступу. Всю важку артилерію, непотрібні спорядження й амуніцію оборонці залишили, вишикувавши вози в десять рядів, усередині яких рухалася кіннота, а по периметру – піхота й гармати.

Бойова охорона коронного війська фактично недопильнувала початок виходу й перемарш основної частини союзницького війська, вдавшись не до його стримування, а до переслідування. Весь тягар оборони табору через це впав на ар'єргард, що складався з козацької піхоти. Польській важкій кавалерії вдалося відрізати від основних шикувань декілька сотень козаків, котрі, судячи з усього, утворювали тилову похідну заставу, й за підтримки драгунів і піхоти відтіснити їх до лісу й розсіяти. Відірвані від табору козаки вперто вели кількогадинний вогневий бій, уповільнюючи рух всього коронного війська, що не встигало переслідувати головні сили Шереметьєва. Затримка, зумовлена впертим опором ар'єргарду, змушувала Потоцького вести переслідування лише кіннотою, не маючи змоги використати в атаках на табір піхоту й артилерію. Уникнувши, таким чином, загрози розірвання табору, Шереметьєв вийшов з лісу на рівнинну місцевість і перегрупував свої сили [38, с. 47].

Надвечір московсько-українському війську вдалося, долаючи постійні спроби поляків зупинити табір, досягти р. Ібер і розпочати переправу. Багнисте річище й грузьке дно бродів перешкоджали злагодженому форсуванню обозу й рухомого прикриття, внаслідок чого частина возів

застрягла посередині переправи, заблокувавши шлях козацькому ар'єргарду, який вкотре був змушений ціною важких втрат рятувати решту війська [38, с. 48].

Переночувавши в укріпленому таборі біля с. Красносілка, ранком 17 вересня Шереметьєв і Цицюра наблизилися до околиць Чуднова. Прагнучи позбавити Потоцького зручного прикриття, воєвода наказав спалити місто (залишивши, втім, замок, який домінував над обома боками Тетерева), і з головними силами форсував річку, розташувались на її правому березі. Розбитий тут невдовзі табір мав форму трикутника, виходячи західним боком до Чуднова, східним – у ліс і південним до шляху на П'ятку.

Тільки потому, як поляки закінчили укріплення і зайняли замок на лівому березі Тетерева, Шереметьєв збагнув свою помилку – адже залишив у руках противника зручну позицію для обстрілу свого табору. Узвишся, на якому було розташовано замок, негайно зайняли польські драгуни й піхота, які встановили тут артилерійські батареї й розпочали нищівне бомбардування московсько-українського табору [38, с. 49].

Тим часом 18 вересня польський корпус переправився через Тетерев, перекиваючи можливий шлях відступу Шереметьєва, а орда взяла під контроль навколишні ліси й путівці. У цій ситуації головним завданням союзного війська було якнайдовше утримувати оборону, очікуючи на допоміжний корпус Юрія Хмельницького.

За інформацією розвідки, він наприкінці вересня рухався бердичівським трактом і з 25 на 26 вересня досягнув Слободищ у 30 км від Чуднова. Аби перешкодити з'єднанню козацького війська із Шереметьєвим, до Слободищ було виправлено 20-тисячний відділ польного гетьмана Любомирського, який стрімким маршем вирушив на південь, форсував Гнилоп'ять і 27 вересня цілком несподівано для Хмельницького з'явився перед його табором [38, с. 50].

Розгублений гетьман не зміг зорганізувати активної протидії противнику, втративши час на безперспективну оборону переправ через річку

і зміцнення таборових укріплень, давши змогу, таким чином, Любомирському розгорнути свої війська для фронтальної атаки. Основний удар він спрямував у центр і ліве крило табору, спромігшись по кількох годинах не тільки прорвати кільце возів, а й вдертися майже до середини козацьких шикунів. Значною мірою цьому успіху сприяв напад татарської кінноти від лісу, внаслідок чого Хмельницький мав відбивати атаки з кількох боків. Жовніри кинулися грабувати обоз, але невдовзі були контратаковані козацькою піхотою, натиск і несподіваність удару якої були настільки сильними, що коронне військо мусило залишити табір і зі значними втратами повернутися на вихідні позиції. Невдача спіткала поляків і на правому фланзі, де їхня важка кавалерія без попереднього рекогносцирування місцевості атакувала табір на багністій улоговині, що зрештою завершилося повною поразкою [38, с. 51].

Результат битви під Слободищами лишався непевним для обох сторін, хоча більшою мірою він був не вигідним польському командуванню, котре так і не змогло розбити Шереметьєва й Хмельницького поодиноці й було змушене облишити свої плани.

Після кількох невдалих штурмів корпус Любомирського, виставивши перед табором заслон із татарської та коронної кінноти, повернувся до розташування головних сил під Чуднів, де Шереметьєв, застосовуючи постійні вилазки з табору, поставив Потоцького в досить загрозливе становище.

Однак спроба Шереметьєва й Цицюри 28 вересня самотійно пробитися п'ятківським шляхом до Хмельницького закінчилася невдачею. Так само, не маючи допомоги від гетьманського корпусу, скінчилася їхня відчайдушна вилазка від 4 жовтня, яка стала найкривавішим зіткненням польського та московсько-українського війська за весь час Чуднівсько-Слободищенської кампанії [38, с. 55-58].

Зрештою, провал всіх спроб налагодити координовані дії між корпусами Шереметьєва-Цицюри та Хмельницького через зволікання останнього остаточно підтвердили небажання гетьмана надавати допомогу обложеним і активно втручатися в бої з головними силами Потоцького. Вже наступного дня

до коронного обозу для ведення переговорів прибуває Петро Дорошенко [38, с. 61].

Переконавшись у остаточній безвиході, Шереметьєв 12 жовтня здійснив останню спробу прорватися з оточення, вже не покладаючись на допомогу козацьких полків, залишки яких під командуванням київського полковника Василя Дворецького він примусив вийти й окопатися шанцями за межами свого табору [38, с. 62].

Зазнавши поразки, московське командування розпочало переговори, які закінчилися 21 жовтня повною капітуляцією на умовах здачі озброєння, прапорів, сплати викупу, а також залишення Києва, Переяслава, Ніжина й Чернігова. До рук поляків потрапило 24 гармати й 154 прапори, весь офіцерський корпус на чолі з воєводою Василем Шереметьєвим. Кількома днями раніше Юрій Хмельницький підписав сепаратну угоду з Річчю Посполитою [38, с. 63-66].

На прикінцевому етапі «Руїни» оперативно-тактичне мистецтво козацького війська на Правобережжі принципово не змінилося, спираючись на форми, вироблені в попередній період. Успіху при їх реалізації перешкождали хіба стратегічні прорахунки, як-от у кампанії 1667 р., що була акцією Петра Дорошенка, спрямованою проти поділу між Річчю Посполитою та Російською державою козацької України.

Заручившись підтримкою Порти й Криму, Дорошенко, посилений кіннотою нурадин-султана Крим-Гірея (загалом близько 32-35 тис. осіб), вирушив наприкінці вересня у напрямі Старий Костянтинів – Збараж – Вишневець на Львів, висунувши перед собою кілька рухомих загонів кінноти, які перехоплювали головні шляхи, що вели вглиб Руського воєводства [56, с. 505].

Введений в оману польний коронний гетьман Ян Собеський, який із 18-тисячним корпусом квартирував у районі Кам'янця-Подільського, тільки 21 вересня достеменно дізнався про напрямок руху головних сил козацько-татарського війська. Не маючи можливості вступити у відкритий бій з

чисельнішими силами Дорошенка, він спробував блокувати його тиліві комунікації, перейшовши в район Підгайців.

26 вересня обидві армії зустрілися на північ від міста, готуючись до вирішального зіткнення. Маючи кількісну перевагу, особливо в кінноті, яка давала можливість оточити поляків, Дорошенко не подбав про організацію тактичної розвідки й рекогносцирування місцевості, дозволивши Собеському зайняти вигіднішу позицію. Фронт польського розташування було зміцнено двома редутами з піхотою та артилерією, за якими в резерві перебували кінні хоругви. Тил і правий фланг позиції було прикрито власне Підгайцями й Коропецькими ставами, правий фланг – густим лісом.

Попри складність маневрування перед фронтом і на флангах противника, Дорошенко зробив-таки ставку на його охоплення, поділивши союзницьке військо на дві частини. Перша з них на чолі з Крим-Гіреєм мала завдати лобового удару, відтягнувши в такий спосіб сили поляків від правого флангу, звідки надходили козацькі полки, охоплюючи табір із заходу [56, с. 506].

Щільний вогонь редутів і контратаки польської кавалерії знекровили загін нурадин-султана, який унаслідок численних втрат уповільнив наступ. Через це Собеський зміг використати свої основні сили проти Дорошенка на правому крилі, зірвавши його наміри прорвати кільце оборони. Після невдалої спроби знищення табору, гетьман вирішив перейти до блокади, розіславши по околицях татарські під'їзди, котрі унеможливлювали зносини Собеського з іншими коронними підрозділами й перешкоджали підвозу продовольства [56, с. 506].

Передання в руки супротивника тактичної ініціативи незабаром принесло гіркі плоди у стратегічній царині. Напад на Крим запорожців змусив нурадин-султана вступити в сепаратні переговори з поляками й врешті розірвати стосунки з Дорошенком. Позбавлений підтримки татарської кінноти, яка була запорукою його оперативної переваги, гетьман відмовився від подальшого продовження бойових дій і підписав мирну угоду [56, с. 506].

Яскравими ілюстраціями до трансформаційних процесів, котрі відбувалися у військовому мистецтві козацтва останніх років «Руїни», є боротьба право- та лівобережних гетьманів за відновлення територіальної єдності козацької держави. В цих зіткненнях з обох боків брали участь аналогічні за устроєм і бойовим досвідом козацькі формування, застосовуючи так само подібні форми збройної боротьби.

Певною особливістю цього періоду стала швидка зміна стратегічної обстановки, зумовлена політичними процесами, в яких утверджувалася тенденція до закріплення поділу України між Польщею та Росією, а також дедалі глибше майнове розшарування козацького стану, який втрачав роль головного провідника військової політики гетьманів. Локальні операції та сутички, що розгорнулися між прихильниками Дорошенка, влада якого слабнула, з одного боку, й Многогрішного та Самойловича – з іншого, висунули на авансцену нові формування, на які спиралися гетьмани в умовах постійних міжусобиць – наймані [56, с. 507].

Політичний компроміс, що передбачав мінімальні втручання Москви у внутрішнє життя Гетьманщини, досягнутий у «Глухівських статтях» 1669 р., створив передумови для поступової стабілізації внутрішнього життя Лівобережжя. Втім, навесні 1669 р. гетьман Многогрішний реально контролював лише північну частину Гетьманщини. Полки південного й центрального регіонів відмовлялися визнавати його гетьманом і заявляли про свою відданість Дорошенку. Правобережний гетьман усіляко підтримував ці настрої, допомагав бунтівним полковникам військами [5, с. 34, 127].

Готуючи похід проти прихильників Дорошенка, Многогрішний висунув наперед основних сил охотницькі полки Ворошила та Кіяшка, котрі мусили провести розвідку розташування противника в Лубенському полку та блокувати основні комунікації в його північній та західній частинах [12, с. 113].

Війська супротивників зустрілися в перших числах травня біля с. Рогинці неподалік від Ромен. Командир дорошенкового підрозділу Григорій

Гамалія зробив спробу заступити шлях заgonу Кіяшка, але той «Гамалея побил и загнал в Ромен, и многих казаков его полку побил и взяли в язїцех писаря его, да запорожского знатного казака, прозвище Вдовиченка» [5, с. 162].

В цій операції кінні й піхотні полки виконували функції передового заgonу головних сил, від якого вимагалось опанувати важливі рубежі, комунікації та виграти час для збору й вступу у війну козацького війська під проводом гетьмана. Розгром війська Гамалії створив сприятливі можливості для звільнення решти територій, однак Многогрішний, очікуючи на підхід московської допомоги, так і не зважився розпочати самостійні дії [5, с. 202-203].

За цей час Дорошенко встиг надіслати на Лівобережжя нові війська й білгородських татар, котрі перейшли в контрнаступ, атакувавши на початку вересня авангард Многогрішного в районі Нової Греблі. Легковажність його командира – генерального бунчужного Костянтина Стриєвського, який втік зі своїм штабом у перші ж години бою, ледь не призвела до загибелі всього авангарду [6, с. 33-34].

«І коли б справний... полковник Михайло Кіяшко, зазначає літопис Величка, не стягнув через свою справність того розгромленого обозу і не втримав при ньому решту війська, то, певне, мало б хто із того війська Стриєвського побачив би свою домівку» [12, с. 113].

Завзята оборона табору настільки вимотала нападників, що вони незабаром припинили атаки й відійшли до Ромен. Невдовзі після поразки свого авангарду Многогрішний вивів на південь головні сили вірних собі Ніжинського, Стародубського та Прилуцького полків. Вони захопили Чорнухи, Куренськ, Городище, Лубни й Лохвицю, внаслідок чого більшість території Лівобережної Гетьманщини було звільнено від військ Дорошенка [20, с. 109].

Отже, за умов Хмельниччини і Руїни самий розвиток війська в інституційному плані був значною мірою стихійним, а рівень його боєздатності залежав від майнового стану козаків. Держава мала мінімум

зобов'язань щодо його матеріального забезпечення, дбаючи лише про його використання й кадрову політику в ньому. Решта залежала від того, наскільки соціально активним і економічно благополучним виявиться сам козацький стан.

У цій ситуації уряд Гетьманщини мусив шукати чимраз ефективніших способів консервації козацького стану, аби його соціальні хвороби не зруйнували остаточно війська, яке й надалі лишалося ядром українських збройних сил. Перші проекти з реорганізації реєстрового війська з'явилися в найвищих урядових колах Гетьманату, щойно він постав як окреме державно-політичне утворення.

РОЗДІЛ III. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII СТ.

Поступова стабілізація суспільно-політичного життя, зумовлена розмежуванням колись єдиної козацької держави на дві частини між Московським царством та Річчю Посполитою, справила певний вплив на розвиток військової справи українського козацтва. Найбільш повноцінний і самодостатній характер він мав у Лівобережній Гетьманщині, де козацтво й надалі залишалося чільним станом суспільства, існуванню якого ніщо не загрожувало, на відміну від Правобережжя.

Головними тенденціями, які визначали його подальшу еволюцію, лишалися майнове розшарування рядового товариства, вивищення й кількісне збільшення старшини, влада якої мала тенденцію до перетворення на спадкову. Через ці обидва чинники, в першу чергу, знижувалися мобілізаційні можливості козацького війська, коли зубожіла частина вояків не могла нести службу, а решта, маючи все для цього, не хотіла.

Після остаточного закріплення Лівобережжя в московській протекції кількість козаків у 10 реєстрових полках обмежувалася «Глухівськими статтями» до 30 тисяч. Наступні «Конотопські статті» 1672 р. зменшували її до 20 тисяч, а «Коломацькі» 1687 р. знов відновлювали до 30 [19, с. 11, 16, 309].

Втім, чисельність гетьманського війська цим не обмежувалася, оскільки, окрім козацтва, до нього входили об'єднані в окреме формування наймані (охотницькі) полки, а власне діюча армія часто поповнювалася й посполитими, коли, за образним висловом Самовидця, «не тилко козаков у войско гнано, але и міщан и из сел два третого виправовали, и убогшіе чотири пятого з оружем и борошном» [20, с. 128].

Внутрішня диференціація козацтва й поступовий відхід від принципу особистої служби у війську спричинилися до появи ще одного специфічного явища, поширеного, зокрема, на Лівобережжі наприкінці XVII ст. – виборного козацтва [51, с. 413-416].

Перші відомості про його існування припадають на кінець 80-х – початок 90-х рр. і стосуються рейдів та походів на нижньодніпровські фортеці. Тепер важко з упевненістю визначити, як саме формувалася ця група козацтва, якими були умови її служби, система мобілізації й управління.

За аналогією з пізнішим періодом, можна припустити, що забезпечення виборних покладалося на середньозаможне й незаможне козацтво, котрі мали утримувати в належному стані господарство виборного під час воєнних виправ, а також допомагати («вспомагати») йому у придбанні спорядження, фуражу й провіанту.

Пересвідчившись в ефективності використання полків виборного товариства, гетьманське правління планувало закріпити існування цього інституту, уклавши новий реєстр війська. В концентрованому вигляді проект такої реформи подає статейний список посольства думного дворянина Федора Шакловитого, яке відвідало Батурин у справах майбутнього походу на Крим у жовтні 1688 р. За царським указом, який привіз Шакловитий, у похід мали виступити «полки малороссийские городовые, домовые, старые полные, люди писменные, а не гультаи» [53, с. 87-88].

У відповідь Мазепа заявив, що «чтоб казаков гультаев не было, о том он давно заботится и думает устроить зто таким образом, чтоб при полках великороссийских войска козацкаго было бы не больше двадцати тысяч и во всяком случае меньше числа великороссийских войск, а достальных, сыскав бы им дело, держать по берегу». Однак організаційні новації на тому не обмежувалися, оскільки «впредь, как он думает, осмотрясь, можно бы устроить в городах небольшое число городовых козацких полков, чтоб в них козаки были самые добрые, заслуженные, оружные и конные, да держать еще охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть, и тех сердюков для большей твердости переименовать, как государи укажут» [51, с. 420].

Тобто, йшлося, насамперед, про зміну структури й чисельності козацького війська: його мали скоротити й укласти новий реєстр, місце в

якому належало б винятково «прямим» козакам, здатним регулярно виходити в походи з власними кінями, озброєнням і харчами. Решта незаможних виконувала б роль підпомічників, допомагаючи реєстровцям у господарстві чи, на крайній випадок виконуючи допоміжну службу або функції резерву («сыскав им дело, держать по берегу»). Звільнення війська від баласту, а саме незаможних і обезземелених козаків, кількість яких наприкінці XVII ст. постійно зростала, допомогло б значно оздоровити його, а відтак і підвищити боєздатність. Така «направа» була більше ніж реальною й через те, що внаслідок майнової диференціації поділ на виборних і під підпомічників був докраною соціальною реальністю, яку засвідчують тогочасні джерела. Тож на заваді їй міг постати лише перебір й укладення реєстру, який не обіцяв гетьману нічого доброго, окрім опору з боку потенційних випищиків [98, с. 59].

Усталення форм і механізмів державності супроводжувалося остаточною кристалізацією допоміжних формувань козацького війська. До останніх належала генеральна й полкова артилерія, а також різні категорії «войскових служителів» – соціо-професійної групи козаків, які мали осібну юрисдикцію й умови відбування військової повинності (музик, ковалів, слюсарів, палубничих, польових сторожів тощо). Згадані спеціальності, лишаючись у складі козацької військової структури, мали різні джерела фінансування й органи управління. Наприклад, генеральна військова артилерія, починаючи з 1672 р., мала свій штаб і базу в Батурині. Загальне управління нею здійснював генеральний обозний, а безпосереднє – гарматний осавул з підпорядкованим йому писарем і штатом служників. Основна обслуга генеральної артилерії, так само як і полкової, складалася з фахівців двох спеціальностей – гармашів і пушкарів; до допоміжного складу належали обозові слуги, палубничі, ковалі, слюсарі, коновали й фурмани. Всі вони походили з козаків, були звільнені від загальнодержавних поборів і акцизів, підпорядковувались не місцевій козацькій адміністрації, а своїм власним

отаманам. Наприкінці XVII ст. більшість із них проживала на території Ніжинського полку в містечках Короп, Вороніж, Ромни та ін. [51, с. 429-430].

Полкова артилерія організовувалася за тим самим принципом, однак мала інші джерела фінансування – місцеві збори – і підлягала полковому обозному [51, с. 431-432]. Загалом, розпорошеність артилерійського парку Гетьманщини між різними рівнями управлінських установ, неуніфікованість штатів і порядку фінансування згубно позначалися на загальних темпах розвитку та якості використання цього роду війська.

Кінець XVII ст. вніс істотні зміни в тактику козацтва, які були пов'язані в першу чергу зі співвідношенням родів війська – збільшенням удільної ваги кінноти. І хоча в нашому розпорядженні немає реєстрів або компутів, які б дали змогу визначити точну її кількість, саме в цей час формується той архетип козацького війська, що існуватиме аж до повної його ліквідації – війська легкоозброєного, кінного, привченого до дій у великих масах.

На жаль, детальна реконструкція бойових порядків, застосовуваних у цей час, наражається на серйозні труднощі, пов'язані з фрагментарністю й побіжністю їхніх описів у джерелах, які здебільшого обмежувалися стислими ремарками на кшталт: «с устроенным войском конно и пешо шли» [51, с. 431, 433].

Протягом кінця XVII – початку XVIII ст. основним типом тактичного шикування козацького полку у відкритому польовому бою був табір. Характерним прикладом його застосування є вже згадувана Рогинецька битва (травень 1669 р.), в якій табір слугував базою організації активної оборони й розгортання наступу як для піхоти, так і кінноти [6, с. 33-34].

Аналогічний тип шикування із використанням рухомого табору козацька й сердюцька піхота застосувала в битві за Стрельникову гору (серпень 1678 р.), коли у вирішальний момент навальний наступ турків і татар, що зім'яли праве крило й центр українсько-московського війська, розбився об нищівний вогонь виборних козаків і сердюків, котрі сховалися за ланцюгом возів і рогаток. Спочатку прицільним вогнем вони вимотували сили

противника, знижуючи темп його наступу, а згодом, рухаючись під прикриттям табору, переходили в контратаку [60, с. 34].

Значення сильної у вогневому відношенні піхоти продемонструвала битва при Чорній Долині 14-17 травня 1689 р., у якій війська кримського хана намагалися не пропустити українсько-московське військо до Перекопу. Після першого невдалого нападу на авангард хан дочекався, коли стомлені спекою й безводдям союзники зачинилися в укріпленому таборі й, оточивши, зненацька атакував їх з тилу і лівого флангу [53, с. 101-102].

Артилерія насилу відбила атаки, однак на лівому фланзі, де стояли полки слобідських козаків, зчинилася паніка. Протягом години бою вони зазнали дуже великих втрат, залишивши фланг табору без прикриття. «У цьому наскоку, побачивши нелад у слобідських полках, – пише Величко, – хан міцно вдарив по них і вчинив немало шкоду в полку Охтирському і Харківському..., і зробив би більшу, коли б гетьман після нагального і слізного прохання тих полковників не послав у рятунок кількох піхотних сердюцьких полків...» [12, с. 370].

Процитовані рядки свідчать про те, що в розташуванні українського війська піхотні частини перебували біля гетьманської ставки, становлячи її резерв. Як саме відбувалася контратака, джерела не згадують, але безперечним є те, що наступ відбувався в супроводі щільного вогню: «...швидко поспішили до переможених полків і кількаразово вдарили на орди міцним вогнем зі своїх мушкетів» [12, с. 370].

Завдяки вчасно введеним у бій резервам вдалося не тільки зупинити наступ татар, а й перейти в контратаку, в результаті якої «побили знатних мурз и добрих приводцев, многих и живых поймали...» [20, с. 148-149]. Таким чином, вирішальну роль у бою відіграла піхота, що її використовували як тактичний резерв. Щільним мушкетним вогнем козаки відкинули від табору кінноту противника й врятували його від розриву.

Про способи дії козацької кінноти джерела зберегли дуже мало згадок. Загалом, вона діяла самостійно тільки поза табором, проте спираючись на його

вогневу підтримку. Атаки відбувалися в багатошеренгових шикуваннях, часто з метою охоплення ворога.

Яскравим прикладом взаємодії між різними родами військ є битва за Стрельникову гору (2-3 серпня 1678 р.), в якій об'єднане українсько-російське військо намагалося прорвати блокаду Чигирин. Очікуючи на підхід союзного війська до Стрельникової гори, котра відділяла дніпрові переправи від обложеної фортеці, турки звели тут земляні укріплення й добре забезпечили їх артилерією [8, с. 672].

Готуючись до штурму, Самойлович і Ромодановський розбили свої війська на три частини, вишикувані в глибоких бойових порядках, оточених зусібч возами й рогатками. Першими атакували противника московська дворянська кіннота й солдатські полки, розташовані на правому фланзі. Спочатку наступ розвивався успішно, однак згодом контратаки турецької кінноти зупинили його і примусили відійти. У цей критичний момент відступ правого крила й центру прикрили козацькі й охотницькі полки, які стояли на лівому фланзі [29, с. 309].

Захоплені переслідуванням, турки не встигли перегрупуватися для зустрічного бою і потрапили під нищівний вогонь гармат і мушкетів. Відступ противника проходив настільки безладно, що швидко перетворився на втечу. Тим часом козацька піхота у взаємодії з іншими полками «с чигиринских гор турецкие и крымские и иные войска сбили, и окопы и городки взяли и вышли на те горы со всеми ратными людьми» [12, с. 241].

Неважко помітити, що принцип дії козацького війська у відкритому польовому бою із сильнішою турецько-татарською кіннотою передбачав тактику активної оборони. Прикрившись возами й рогатками, козаки вимотували сили ворога, а потім поступово починали просуватися вперед, ведучи безперервний вогонь із мушкетів. У вирішальний момент удару завдавала козацька й компанійська кіннота, котра врзалася в розладнані бойові порядки противника й довершувала його розгром.

Протягом усіх фаз бою піхота своїми діями мала забезпечувати захист кінноти або підтримувати її атаки, залишаючись у досить пасивному становищі. Навіть наступ, що траплявся не часто, вівся тільки як підготовка до дій кінноти чи маскував її пересування і зосередження на окремих ділянках фронту [84, с. 22-23].

Яскравою сторінкою в історії козацького війська стали походи на нижньодніпровські та причорноморські фортеці, до яких вдався Іван Мазепа після того, як Москва, в силу певних внутрішньополітичних ускладнень, почала вважати подальшу боротьбу за Крим малоперспективною. «Цаскоки» й «під'їзди» не давали змоги противникові перехоплювати стратегічну ініціативу й концентрувати свої сили на одному напрямку.

Основним методом сковування ворожих сил були рейди – блискавичні удари по опірних пунктах і місцях зосередження противника, після яких нападники поверталися до попереднього місця розташування. Класичним зразком організації таких рейдів став похід на Казикермен улітку 1690 р. Ця найпотужніша фортеця в пониззі Дніпра мала винятково вигідне розташування – турки могли контролювати переправи, здійснювати набіги на Лівобережжя тощо. Місто захищалося кам'яним замком із сильною залогою, 30-ма гарматами й земляними укріпленнями посаду.

Намір напасти на Казикермен Мазепа висловив у листі від 30 червня 1690 р. до компанійського полковника Іллі Новицького. Одночасно гетьманська ставка склала спеціальну директиву – «Информацию пану Илии Новицкому, полковникови комонному, як мает справитися в поступках военных» – перший відомий в історії української військової думки документ такого змісту й форми. Він докладно визначав сили, що увійшли до рейдового загону, порядок їх збору й виступу. Планувалося, що «нынїшним наміреним походом посади Казикерменские спалены будут и збожья их бесурманские... вытолочены до остатка стоптаны» [57, с. 255].

Гетьман радив готувати й вести «тот намірений поход тихо, никому не оголошаючи». Деталі нападу повинні були розробити Новицький та

командири частин, що мали брати участь у рейді. Окрім полку Новицького, до нього виряджалося виборне товариство компанійських полків Пашковського й Кузьмовича, сердюцьких – Кожуховського, Андрієвича й Яворського, реєстрові козаки Лубенського й Переяславського полків, загалом – близько 4 тис. осіб при 7 гарматах. До них мали приєднатися також фастівські козаки Семена Палія.

У наступних листах (від 9, 11, 16, 18 та 22 липня) гетьман подавав Новицькому оперативне орієнтування, дані розвідки, уточнював бойове завдання. Зокрема, у листі від 11 липня було затверджено план безпосереднього нападу на фортецю. Для цього рейдовий загін поділявся на 3 частини, одна з яких (300-400 вояків) мала захопити на випасах за містом худобу, а друга (2-2,5 тис. осіб) – увірватися до посаду і спалити його під прикриттям «застави» (1 тис. козаків), яка б сковувала в цей час сили ворожого гарнізону.

Як випливає з тексту послання, план нападу виробила саме охотницька старшина, а в гетьманській ставці до нього додали лише деякі деталі. На жаль, джерела не зберегли жодних прямих звісток про перебіг походу. Відомо, що він розпочався після 22 липня, а вже 16 серпня Мазепа вітав полковників із поверненням, похваляючи їх за те, що вони «з полками своїми охочо поход под Казикермен отправили, промысл чинили, и з неприятелями бесурманы отправовали бой...» [12, с. 424-426].

Стратегія диверсійних рейдів і контрпоходів, обрана гетьманським правлінням, дістала схвалення царського уряду. У її продовження в березні 1692 р. правобережні й лівобережні козаки разом із «компанеєю на добрых конях» напали на Очаків, випалили посади й захопили велику здобич. Наприкінці вересня 1693 р. 7-тисячний рейдовий загін переяславських козаків полковника Мировича й компанійців Пашковського, скориставшись із того, що білгородська орда вирушила на Лівобережжя, напав на околиці Тягина [20, с. 153].

Показовим щодо тактичного мистецтва козацької кінноти є набіг на Очаків у серпні 1694 р., у якому взяли участь козаки Київського, Фастівського та компанійських полків Пашковського й Кузьмовича. Підійшовши до міста, частини Палія та Пашковського (800 осіб), розташувалися в засідці за кілька кілометрів від фортеці. У цей час інший кінний загін, підпаливши степ, підійшов до Очакова, провокуючи його залогу на вилазку. Нічого не підозрюючи, з фортеці вийшов очаківський бей і атакував нападників, які почали тікати, заманюючи противника у степ. Дезорієнтовані димовою завісою, турки опинилися в оточенні полків Палія та Пашковського й були майже всі знищені. Переможці захопили 90 полонених, 3 бунчуки й велику кількість худоби [20, с. 154].

Рейди на турецькі фортеці виявилися доброю школою з вироблення бойової майстерності козацької та охотницької старшини. Залежно від характеру і масштабів завдань, у походи вируджалися кінні й піхотні з'єднання (2-3 тис. осіб) або невеликі загоны (800-1000 козаків). Відповідно вирізнялася й їхня тактика: напади на великі фортеці, що передбачали ушкодження укріплень і гарнізону, велися як справжні бої, з поділом війська на частини, котрі діяли самостійно; визначенням складного бойового завдання та організацією взаємодії між піхотою, кіннотою й артилерією. Проведення таких рейдів розвивало в командирів загонів і частин ініціативність, здатність до стрімких і сміливих атак, привчало до наступальних дій [29, с. 347].

Реєстрове козацтво й надалі лишалося основною силою у відбитті татарських нападів і охороні кордонів. Роль передового прикриття й попереджувально-розвідувальної служби з кінця XVII ст. належала тут, зокрема, й найманим полкам, котрі, на відміну від козацтва, несли службу цілорічно. Втім, при наближенні великих сил супротивника оборона опірних пунктів, перехоплення, розгром і переслідування нападників велися за участі козацького ополчення.

Кожен полк і сотня мали спеціальних «служителів» – польових сторожів і ватагів, котрі відали розвідкою або ж спеціальними загонами, що

пересувалися степовим порубіжжям, чатуючи на татарські чамбули. Ця система попереджувальної служби спиралася на оборонні лінії фортець і невеликих земляних укріплень [53, с. 108].

Зміна стратегічної обстановки наприкінці 90-х рр. XVII ст. дала змогу Гетьманщині й Московській державі перейти до масштабного наступу в Причорномор'ї, в тому числі й планомірних облог потужних турецьких фортець, на які раніше здійснювалися лише набіги [12, с. 479].

1696 р. у похід під Азов, за гетьманським наказом, виступили виборні козаки Чернігівського, Гадяцького, Лубенського й Прилуцького полків (всього – близько 15 тис. осіб), яких очолив наказний гетьман Я. Лизогуб [52, с. 162-165]. Вирушивши наприкінці квітня за маршрутом Батурин – Охтирка – Валуйки – Черкаськ – Азов, корпус Лизогуба 17 червня приєднався до російських військ, які вже розпочали облогу. Табір козаків розмістили на лівому березі Дону, прикривши ним із боку степів розташування «Большого полка» головнокомандувача Олексія Шеїна і тим самим перерізавши «коммунекацею полевым татарам с азовскими сидельцами в советах и в посылках запасов». З огляду на це особливо активну участь у бойових діях довелося взяти козацькій і компанійській кінноті, яка, починаючи з 18 червня, щоденно зривала спроби татар прорватися до міста з боку р. Кагальник [85, с. 81].

Московське командування врахувало досвід минулорічної поразки, задіявши для блокади фортеці флот і досвідчених німецьких інженерів. Інтенсивним вогнем «ломових» батарей вдалося зруйнувати палісади одного з кутових болверків зовнішнього ланцюга турецьких укріплень. 17 липня українські козаки підвели до нього насипний вал і, не очікуючи наказу, атакували з нього болверк. Нападникам, яких підтримала козацька піхота й донські козаки, вдалося захопити кілька гармат і прорватися до бастіону. Пізніше українська старшина пояснювала, що «не могли де мы дожждаться из шатра (тобто царської ставки – авт.) указу, корда нам идти к приступу, а гуляем

де с лишком две недели даром, и многие де из них (частин українського корпусу – авт.) гладом тають» [20, с. 157].

Стихийну атаку гетьманських полків не було підтримано загальним штурмом фортеці московськими військами. Однак козаки, не збираючись залишати здобутих позицій, оточили себе ланцюгом возів і відійшли до старого фортечного валу, більш зручного для оборони. Всі спроби турків, які «с великим напуском на них прилезли», вибити їх звідти не мали успіху [52, с. 169]. Мужня оборона козацькою піхотою плацдарму, зрештою, вирішила долю всієї облоги: 19 липня після переговорів азовська залога капітулювала.

Протистояння з Кримом і Туреччиною, котрі були основними противниками гетьманського війська наприкінці XVII ст., довгий час не вимагало скільки-небудь значних змін у тактиці й озброєнні козацтва, а панівне становище самого стану, його тісний зв'язок із владними інститутами й самою моделлю держави лишали недоторканими й організаційні форми війська. Втім, вступ України в Північну війну на боці Росії, а надто – початок модернізаційних реформ Петра I, котрі припали на перше десятиліття XVIII ст., змінили становище кардинальним чином.

Реформи в сфері управління, організації та комплектування армії, зумовлені нагальними потребами Росії в зовнішньополітичній сфері, привнесли зміни в решту галузей державного устрою – систему органів влади, господарства й навіть соціальної структури суспільства [83, с. 26].

Перші заходи з реорганізації армії звелися до формування нової моделі військової організації відповідно до західноєвропейських стандартів (уніфіковані штати частин, озброєння, одяг, статuti й регулярний вишкіл). Однак ще досить довгий час «новоприборные полки регулярного строя» сусідили в царській армії з «старими» становими формуваннями: дворянами, дітьми боярськими, стрільцями, солдатами полків «нового строя», хрещеними татарами, калмиками, донськими козаками, смоленською шляхтою тощо [83, с. 27].

Потреба у військовій силі змушувала Петра I або використовувати ці контингенти для поповнення регулярних частин (насамперед служилих людей «по прибору»), або організаційно «підтягувати» до сучасних стандартів, якщо служили, надто дворянські й шляхетські, контингенти було неможливо розформувати без негативних соціально-політичних наслідків.

Находила також черга й до військ гетьманського регіменту. Збройні сили Гетьманату російське командування залучало у всіх попередніх кампаніях Північної війни, починаючи ще від навської [83, с. 28]. Якнайефективніше уряд їх використовував, встановлюючи прямий контроль і командування над полками гетьманського регіменту.

Ці функції покладалися на російських генералів і попервах стосувалися лише воєнного часу. Наприклад, уже на початку війни зі Швецією 4 грудня 1700 р. Петро I призначив командиром псковських військ, до складу яких входили найманські й козацькі полки, Бориса Шереметьєва [83, с. 29]. Фактично, вперше наказний гетьман (Іван Обидовський), який перебував не в головній армії (яку зазвичай очолював сам цар), підпорядковувався російському воєначальникові.

Відтепер царські директиви з визначенням цілей і характеру дій адресувалися виключно російським генералам [83, с. 30]. Трохи згодом козацькі полки почали передавати до складу не тільки російських, а й польсько-саксонських підрозділів, чого не було раніше [83, с. 31].

В кращому випадку козакам доводилося брати участь у рейдах і дрібних сутичках, в яких випадало поживитися трофеями. У гіршому ж – виконувати другорядні завдання із забезпечення дій головних сил, а саме: утримувати пікети, караули й поштові станції, адже брак регулярного постачання міг призвести до їхнього повного виснаження. Російські кур'єри відбирали в козаків харчі, здобич і навіть верхових коней, внаслідок чого різко знижувалася боєздатність війська. Переказуючи скарги козаків, Мазепа роз'яснював, що вони «найпаче то за великую трудність и обиду вміняюгь, что

рожній великоросійській гонці коні ихь насилно подь себе беруть» [56, с. 515].

З погляду Петра I, українські козацькі полки як військова сила принципово не відрізнялися від слобідських чи донських козаків, калмиків і московських полків «старого строя». Про це свідчить не тільки використання їх для вирішення допоміжних завдань (ведення рейдів, маневрової війни, розвідки, переслідування, охорони комунікацій тощо), а й застосування разом, у межах одних з'єднань і загонів. Після перших перемог у Ліфляндії й нарощування боєздатності регулярної російської армії Петро I дедалі критичніше ставився до перспектив станового війська. Вимагаючи в серпні 1706 р. вислання в район Острога 4-тисячного загону козацької кінноти, цар вказував вибрати таких козаків, які б «могли быть довольно время на службе и не разбежались» [56, с. 515].

Істотні особливості існували й у тактиці українського війська. Вироблені під час війн із Кримом і Туреччиною форми бойових порядків ґрунтувалися на використанні активної легкої кінноти, що спиралася на глибокі піхотні шиккування, захищені возами й артилерією. За всієї своєї рухомості, піхотний табір у польовій битві залишався здебільшого пасивним, підтримуючи вогнем атаки кінноти.

Козацька піхота поза табором діяла вкрай рідко й неактивно. Окреслюючи характер дій гетьманських полків у найближчій кампанії, Петро I писав до Мазепи в січні 1707 р.: «...понеже можете знать, что войско малороссийское нерегулярное и в поле против неприятеля стать не может, того для советываю вам довольно число лопаток и заступов велеть взять с собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шанцами или окопами укрепиться...» [56, с. 516].

Поступове впровадження практики командування українськими полками російським генералітетом непомітно створило передумови для виникнення нових військово-адміністративних органів, котрі здійснювали

централізоване управління частинами гетьманського регіменту. Починаючи з 1701 р., функції загального органу управління російськими військами виконував Приказ військових справ (з 1706 р. злився з Ближньою канцелярією) [28, с. 11]. В Україні його розпорядження поширювалися на місцеві органи російського управління – київського генерал-губернатора, воєвод та комендантів фортець, які, своєю чергою, дедалі частіше втручалися у внутрішнє життя Гетьманату.

Для регулярнішого й ефективнішого керівництва козацьким військом цього було замало, оскільки в своїй діяльності ці органи управління не були пов'язані між собою, а сфера їхньої компетенції потребувала щонових підтверджень від царя. 1706 р. утворено так звану Українську дивізію – окреме формування, що у воєнний час мало характер з'єднання козацьких та охотницьких полків Лівобережної Гетьманщини й Слобідської України [28, с. 56]. Командир Української дивізії призначався царським указом і під час походів перебирав на себе стройове та польове управління всіма українськими полками, а також російськими частинами, котрі тоді перебували в Гетьманщині. Про обсяг повноважень командира дивізії ставився до відома київський воєвода Д. Голіцин, котрий здійснював загальне військово-політичне керівництво українськими збройними силами.

Реорганізація управління козацьким військом дала змогу царському уряду перейти до «устроения регулярним обычаем» й самого козацького стану. На жаль, деталі цього задуму нам відомі лише з фрагментів листування Петра I і Мазепи. Зокрема, 10 серпня 1707 р. цар надіслав гетьманові розпорядження, «дабы вы по обнадеживательному слову к нам о кумпаниях, во всех Малороссийских палках конечно нынешне[й] осенью и зимою определение учинили и неотложно к будущей кумпании оным готовы были, ибо из нынешних некумпанейских ничего добра, разве худа есть, понеже не имеючи определенного жалованья, толко на грабеш и тот час домой уйдут» [73, с. 121].

22 серпня Мазепа в своїй відповіді обіцяє «с всяким тщательным прилежанием... старатися, дабы тот препошный вашего царского величества указ самым совершенством исполнен был», пишучи того ж дня канцлеру Г. Головкіну листа в зовсім іншій тональності. Повідомивши про царський указ городових полковників, гетьман зазначає, що, докладаючи всіх зусиль до його виконання, старшини «не отрицаются, токмо трудность в том усмотревают, что в указе его царского величества изображено, дабы тая компания чрез осень и зиму устроена конечно была и к будущей кампании выготована, а войско рейменту моего всю осень здесь на фортификации Печерской проживет», що зашкодить козацьким господарствам, ускладнюючи підготовку до наступного походу [73, с. 122-124].

В основу реформи, як можна зрозуміти з наведених вище цитат, мало бути покладено вже знайомий для Гетьманщини принцип поділу козацтва на виборних і підпомічників. Прикметно, що аналогічні перетворення в 1700 р. були проведені у військовому устрої Слобідської України. «Перебор» реєстрових козаків мав на меті виділити з їх середовища найкраще підготовлених і озброєних, котрі могли б служити у гетьманському війську на постійній основі. Це давало змогу відокремити справді боєздатну частину козацького війська від незаможної й соціально нестабільної «голоти», яка в умовах майнової диференціації козацького стану вже не могла справно нести воєнну повинність. Хоч як парадоксально, але ці заходи мали багато спільного з тим, що планував Мазепа в 1688 р. [73, с. 125].

Цілком імовірно, що гетьман навіть виступив із такою пропозицією на Жовківській раді наприкінці 1706 р. [68, с. 257]. Втім, зважаючи на організаційні реформи початку 1707 р., котрі навели над Україною новий російський адміністративний «дах», значно вищий від гетьманського, такого роду зміни навряд чи могли влаштувати Мазепу, оскільки будь-які з них у козацькому стані після заснування Української дивізії й фактичного зосередження адміністративного та оперативного управління в руках київського генерал-губернатора, навіть якщо вони не мали принципового,

модернізаторського характеру, віщували для гетьмана лише втрату контролю над військом і перетворення його в подальшому на складову частину російської армії. Загрозу традиційним формам військового устрою України на початку XVIII ст. її еліта (й не тільки) небезпідставно розцінювала як початок зміни всієї моделі влади, суспільних відносин, структур суспільного побуту взагалі.

Вочевидь, Петро I не наважився втілити свої плани в дійсність, чи то побоюючись опору з боку козацтва, чи то зважаючи на швидке наближення шведської армії, котра могла б захопити гетьманське військо зненацька, під час комплектування виборних «кумпаний», послабивши таким чином оборону західного напрямку.

У цій ситуації гетьманське правління почало поступово втрачати важелі управління козацьким військом не тільки у воєнний, а й у мирний час. Виразним свідченням цього є відмова від подальшого реформування його структури, яке намітилося вже наприкінці XVII ст. Мало не останнім заходом у цій сфері, зініційованим власне українською владою, була реорганізація засеймських сотень Ніжинського полку. У березні 1701 р. глухівському сотникові Олексієві Турянському було наказано розписати козаків Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронежської сотень на «лучшее» та «подлійшое» товариство, з яких перші повинні були завжди бути готовими до військових виправ, а другі «тому виборнійшому товариству всякое всегда до подему належис я тое чинити вспомогателство» [68, с. 258].

В загальних рисах цей захід нагадував проєкт Мазепи 1688 р. і, можливо, його реалізація в сотнях, котрі традиційно «ходили під гетьманським бунчуком», була своєрідною репетицією перед реформуванням всього Війська Запорозького. Втім, подальші дії російського уряду й важкі для Гетьманщини наслідки Північної війни зашкодили втіленню планів у життя.

Військова підтримка, на яку спиралася мазепинська опозиція, засвідчувала Росії, що самого лише адміністративного контролю над гетьманськими збройними силами, до якого вона вдавалася перед цим, замало.

Через це у низці обмежень української автономії, які відбулися після 1709 р. у військовій галузі, царський уряд прагнув перебрати на себе кадрову політику й питання матеріально-грошового постачання.

Вже з березня 1709 р. російські урядовці стежили й брали безпосередню участь у доборі кандидатів на заміщення вакантних посад у реєстрових і охотницьких полках [56, с. 518].

22 січня 1715 р. згідно з наказом про новий порядок заміщення старшинських урядів, козацькі полковники призначалися за царським наказом; тим самим було остаточно ліквідовано принцип гетьманської юрисдикції у керівництві військом.

Поряд із цим тривала реорганізація центрального управління козацькими полками. З 1716 р. київський генерал-губернатор, котрий командував ними у воєнний час, став підпорядковуватися військовій канцелярії Сенату, перетвореній в 1718 р. на окрему Військову колегію «для управління арміи, гарнизонов и всех воинскихдел» [56, с. 518]. У квітні 1722 р. Гетьманщину було остаточно передано до відома Сенату, що в такий спосіб завершило об'єднання в його колегіях центральних управлінських функцій.

Чергова спроба повернення російського уряду до реорганізації військового устрою козацтва припала на початок 20-х рр. XVIII ст., чому значно сприяла тимчасова ліквідація інституту гетьманської влади і подальше зростання впливу в Україні Малоросійської колегії. Указ від 16 квітня 1722 р., який розширив повноваження колегії в фінансових справах, дозволив її керівництву взаємодіяти з полковою владою й видавати розпорядження, оминаючи гетьманське правління. Замість наказного гетьмана «по указу Его Императорского величества велено старшине Генеральной указы в военных делах посылаемые в Малую Россию подписывать обще с Малороссийскою Коллегиею, и ежели оные указы в чем приключатца посылать из Генеральной [войсковой] канцелярии то оные разве... в Глухов да каллегии для подписи присылатца быть» [68, с. 259].

4 квітня 1723 р. президент колегії отримав чергове розпорядження «учинить к [1]724 году компанейцов 15000 (ежели более нельзя) вместо реестрових казаков, которых по капитуляции Хмельницкаго надлежало битъ 60000, ис которых треть битъ компанейцом, а двум третям 192 сердюкам» [68, с. 260]. В резолюціях на доповідні пункти С. Вельямінова від 5 квітня того ж року цар знов нагадав «не забить о компанейщиках и сердюках», а пізніше наказав з'ясувати, «на какой они заплате жалованья служить могут, и сколько человек, и для прикладу сочинить сумму одному полку со всеми им старшинами». Розуміючи, що плани з реформування козаків у найманців, аналогічно 1707 р., можуть призвести до заворушень, сенатське правління радило бригадиру та службовцям колегії збирати інформацію в умовах суворої секретності, «а указом о том не публиковать» [68, с. 261].

Утім, за правління Петра I ці проекти в життя втілено так і не було, можливо, через побоювання черговий раз наразитися на опір старшини, а також ускладнення внаслідок війни з Персією зовнішньополітичної ситуації, що слугувала б несприятливим тлом для внутрішніх реформ.

Певна лібералізація політики Петербурга в «малоросійському» питанні знов дала змогу Гетьманщині на певний час виступати з власними ініціативами у політиці військового будівництва. Одним з наймасштабніших заходів, який суттєво вплинув на стан озброєння козацького війська, стала реформа з упровадження нової уніфікованої рушниці. В травні 1728 р. гетьман Данило Апостол звернувся до канцлера Гаврила Головкина з проханням «в оружейних вашего величества заводах выделат ценою невысокою ... на оные полки малороссийские потребное число мушкетов» [68, с. 262]. Втім, це подання попервах лишилося без жодної позитивної чи негативної відповіді. Імовірною причиною цього можна вважати певне відмежування офіційного Петербурга від військових реформ взагалі й українських зокрема.

Короткотривале правління Петра II, за якого не вщухала боротьба двірцевих партій, сформувало для тогочасних державних діячів зовсім інші пріоритети. Справа зрушилася лише навесні 1731р., коли Колегія іноземних

справ звернулася до Військової колегії з проханням розмістити гетьманське замовлення в Тулі, «чтоб на казенних оружейних заводах против присланной... (себто від Д. Апостола – авт.) казацкой рушници, сделать за денги пять тысяч рушниц» [68, с. 263].

Після переговорів з адміністрацією заводів, колегія дала згоду (за умови «ежели от того оружейному делу остановки не будет»), видавши відповідний наказ Канцелярії артилерії та фортифікації, через яку проходили всі справи, пов'язані з озброєнням і технічним забезпеченням армії. В жовтні 1731 р. це рішення було схвалено в Сенаті й у вигляді іменного імператорського указу відправлено до Глухова. Тим самим, як виявилось незабаром, розпочався довгий процес переозброєння козацького війська, що тривав аж до початку 50-х рр. Після проведення поділу козацтва на виборних і підпомічників кількість зброї було вирішено довести до 20 тис. одиниць, оснастивши нею весь «Малоросійський корпус». Генеральна відомість, складена в Генеральній військовій канцелярії 1749 р. на вимогу Міністерського правління, що бажало ревізувати стан озброєності козацтва, засвідчила, що загалом в полки було роздано 19846 рушниць, а за уточненими дещо пізніше даними – 21032 [68, с. 264].

Реформу переозброєння, ініційовану гетьманом Апостолом, російський уряд підтримав із прагматичних міркувань – необхідності мати напередодні війни з Туреччиною добре впорядковане і дешеве козацьке військо, однак вона виявилася абсолютно непродуманою в організаційному плані й до того ж непідкріпленою фінансово. Втім, певного результату все ж було досягнуто – майже 20 тис. нових рушниць козацьке військо отримало, що було справді безпрецедентним явищем, яке заклало принаймні теоретичну можливість для подальшої уніфікації всього озброєння гетьманської армії. Щоправда, як і раніше, в Гетьманщині не існувало виробничої бази, завдяки якій можна було б у майбутньому налагодити виробництво чи ремонт аналогічної зброї, що далось взнаки вже за кілька років, коли частина рушниць вийшла з ладу або загубилася [56, с. 520].

Наступним серйозним кроком у модернізації козацького війська стала так звана реформа виборного козацтва, проведена Правлінням гетьманського уряду (Міністерським правлінням) в 1735 р. Сутність її полягала в чіткому поділі загалу козацтва на дві категорії – виборних і підпомічників згідно з давнішою диференціацією. Обидві вони дістали регламентацію своїх прав і обов'язків насамперед щодо військової служби. З цією метою було проведено масштабну ревізію майнового становища всього козацького стану й утворено 20-тисячний корпус виборних козаків, які, власне, й зберігали за собою традиційні привілеї та обов'язок несення військової повинності. Решта – підпомічники – мали постачати виборних провіантом, фуражем, кіньми, одягом, боеприпасами тощо. При цьому їх могли залучити й до допоміжної служби – несення караулів, форпостної та лінійної служби, що не передбачала безпосередньої участі в бойових діях; із найзаможніших підпомічників у подальшому поповнювався корпус виборних козаків [23, с. 83-88]. Не кожен козак мав приписаних до себе підпомічників, частина виборних служила без «підмоги», утримуючи себе самостійно. Спеціальна форма, видана Генеральною військовою канцелярією, визначала внутрішню градацію обох категорій козаків і перелік необхідного спорядження, що його мусив мати кожен виборний [28, с. 21-24].

Завершальна стадія реорганізації козацького війська, що припала на період діяльності другої Малоросійської колегії, позначена вже не стільки модернізаційними установками, скільки курсом на повну ліквідацію адміністративно-політичної автономії Гетьманщини й злиття її військової організації з загальноімперською. Заходи, вжиті з цією метою президентом колегії П. Румянцевим, було спрямовано спочатку на підвищення ефективності козацької служби як такої. Зокрема, в квітні 1767 р. він видав розпорядження про суворе дотримання почерговості у виправленні козаків на форпости й лінії з чітким визначенням їх кількості й термінів зміни. Наступного року всім козакам, які несли дійсну військову службу, мав

видаватися грошовий оклад, провіант і фураж, а подвірний порядок відбування служби замінено на особистий [77, с. 19, 27-29].

Після утворення намісництв і скасування традиційного адміністративного поділу, що був тісно пов'язаний зі структурою козацького війська, Румянцев запропонував російському уряду «из состоящих в Малой России девяти козачьих полков... учредить десять полков из настоящих выборных козаков, с уравнением по эскадронам или ротам, не взирая, что они не в одном наместничестве по их земскому управлению находятся будут, и дать их старшинам в уравнение с регулярными войсками чины и степени» [18, с. 698]. В загальних рисах ці положення було покладено в основу реформи козацьких полків 28 червня 1783 р., в ході якої їх переформовано на регулярні частини російської армії, чим, власне, й завершився процес інкорпорації військової системи Гетьманщини.

Як свідчать матеріали листування Петра I, козацькому війську в Північній війні приділялася значна увага, хоч він і вважав, що через «черкаское непостоянство... беречься от них всегда надобно».

Перші козацькі полки було відправлено до Прибалтики із загоном наказного гетьмана Івана Обидовського, який налічував 7200 козаків і охотників. Звістку про розгром російського війська під Нарвою та його подальший відступ до Новгороду український загін отримав, коли уже проминув Псков і рухався далі [28, с. 66].

Стягуючи сюди залишки своєї армії, цар планував не допустити шведів до центральної частини Росії й по можливості виграти час для реорганізації армії. Для зосередження необхідних військ російському командуванню явно бракувало часу. Саме тоді й використали корпус Обидовського. Царським наказом від 28 листопада його повертають з-під Нарви, розташовують у Пскові, Гдові та Печерському монастирі й наказують «непрестанно посылать подьезды и ходитъ в загоны в Лифлянды и за Печерской монастырь и о всяких неприятельских намерениях проведывать». 4 грудня 1700 р. Петро I призначив командиром псковських військ Бориса Шереметьєва. Остаточні завдання для

нього містила директива від 5 грудня: «...того ради вам повелеваем при взятю и начатом деле быть, то есть над конницею Новгородскою и Черкасскою, с которыми, как мы и прежде наказували [но в ту пору мало было людей], ближних мест стеречь [до последующаго времени], и итить в даль, для лутчаго вреда неприятелю». Основні сили кінних козаків і компанійців на чолі з Обидовським Шереметьєв розташував у Печерському монастирі на крайньому лівому фланзі [28, с. 70-71].

Звідси відкривався широкий простір для маневрів великими масами кінноти, котра мала взяти під контроль шляхи, що вели до центру Ліфляндії та з'єднували місця квартирування шведської армії. Крім того, за допомогою свіжої української кінноти було зручно «итти вдаль», тобто розорювати населені пункти, знищувати продовольчі бази противника. За свідченням Лизогубівського літопису, «Чечеля и Хведька, полковников охочих, и Якова Лизогуба, за полковника черниговского правящего, с полторю тысячею полку Чернеговского козаков виборних до Вдова-городка (Гдова – авт.) у лежачого над Чудским озером... виправил (Шереметьєв – авт.) для обережения границ российских» [28, с. 72].

Гдов забезпечував правий фланг угруповання й був вигідно прикритий Чудським озером, що полегшувало його оборону. Уже за два тижні після нарвської поразки український загін розбив шведських фуражирів, відправлених із королівського табору до Псковського повіту. У грудні біля Гдова козаки розгромили інший відділ противника, який рухався за продовольством і «для проведывания государских войск». 16 грудня наказний гетьман Обидовський із великою партією кінноти перейшов шведський кордон і, рухаючись у дерптському напрямі, мав сутички зі шведським сторожовим загоном [56, с. 522].

Через постійні напади козацької кінноти Карл XII остаточно відмовився від переслідування військ Петра I, вирішивши перезимувати в районі Дерпта. Спроби шведів знищити опірні пункти противника в прикордонній смузі зазнали невдачі: гдовські сердюки, козаки й стрільці, «слушный отпор давши,

прогнали шведов и первы́х язы́ков шведских до Шеремета в Псков послали», причому козаки «землю шведскую огнем и мечем плюндровали», в результаті чого було розорено місто Сиренець – опорний пункт шведів на р. Нарова. Головним результатом кампанії 1700 р. у Ліфляндії стала стабілізація фронту бойових дій по старому шведсько-російському кордону [28, с. 73-74].

Початок 1701 р. за характером дій був логічним продовженням прикордонної війни. Протягом січня козацькі й охотницькі кінні загони нападали на околиці Марієнбурга, змусивши шведів готувати контрпохід на Печерський монастир. 12 лютого під місто підійшла кіннота Шліппенбаха й лейб-гвардія з гарматами (три піхотні й три кінні роти, за розрахунками, налічували близько 900 осіб) [88, с. 7].

На той час фортецю обороняли кілька сотень козаків та сердюцькі полки Чечеля й Шульги під загальним командуванням чернігівського полковника Лизогуба. Шведи одразу ж перехопили оперативну ініціативу й, змусивши залогу вийти з-за монастирських укріплень, нав'язали їй польовий бій [28, с. 75].

Шліппенбах не мав можливостей розпочати довготривалу облогу, тому спробував одразу захопити монастир, спрямувавши головний удар по в'їзній брамі. Однак намагання противника прорвати оборону були марними. Оборона Печерського монастиря вкотре продемонструвала стійкість козацької піхоти, вміння відбивати штурми, завдавати превентивних ударів. Утім, у відкритому польовому бою, який передував облоговим діям, козаки не витримали вогню шведських мушкетерів і артилерії й мусили сховатися за фортечними мурами. Старі тактичні форми, що спиралися на рухомий табір із періодичними контратаками на коротких дистанціях, були ефективними проти татарської кінноти, однак при зустрічі зі шведами, коли обстановка вимагала активного наступу в розгорнутих бойових порядках, маневру вогнем, вони не спрацьовували [58, с. 145].

Напад на Печори став останнім значним виступом шведів на цьому напрямі. За планами Карла XII, наступна кампанія мала розгортатися в

Курляндії й Литві, а на ліфляндському театрі залишався 8-тисячний корпус Шліппенбаха й кілька розрізнених залог. Утім, росіяни, для яких наслідки Малої війни важили значно більше (зміцнення міжнародного авторитету, повернення довіри союзників, вигідне співвідношення сил), не наважувалися наступати, тож активність ворогуючих сторін поновилася лише наприкінці літа [28, с. 76-77].

Успішні дії в Прибалтиці й підготовка Росією нових резервів дали змогу перейти до рішучіших кроків, а саме – до оволодіння течією р. Нарова. 6 серпня 1701 р. Борис Шереметьєв дістав царський наказ «послать изо Пскова полку своего с ратными людьми за Свейской рубеж, для промыслу и поиска неприятельских войск и разорения жилищ их». З цією метою до початку вересня на кордоні було сконцентровано всі наявні сили, поділені на три нерівні частини, кожна з яких мала власний напрям дій. На правому крилі зосередився загін Михайла Шереметьєва (11042 особи), котрий повинен був рухатися в напрямі Ряпіна, де, за інформацією розвідки, збиралися шведські війська для нападу на Печори. На лівому крилі у напрямі на мизу Кезеріц діяв загін полковника Сави Айгустова. Центр забезпечував загін Я. Корсакова (3717 осіб), що оперував у напрямі на містечко Рауге [28, с. 78].

Всі три «партії» дістали від Шереметьєва однакові завдання, що, у супереч наказу Петра I, мали характер диверсійних дій і не вимагали оволодіння територіями. Порівняння директиви Шереметьєва й дислокації загонів з картою театру військових дій свідчить, що наступ мав вестися вздовж трьох головних шляхів у південно-східній Ліфляндії: тартуського (тут діяв М. Шереметьєв), ризького (Я. Корсаков) та марієнбурзького (С. Айгустов). Сили шведів на цих напрямках значно поступалися росіянам (під Ряпіним перебувало 300 рейтарів і 200 мушкетерів, під Рауге – 100 мушкетерів і 50 рейтарів). 4 вересня підрозділи Шереметьєва підійшли до Ряпіна і на штовхнулися на рейтарські роз'їзди майора Рооса, що охороняли передмістя мизи. Росіяни одразу ж почали форсувати річку Воо, яка відділяла супротивників, удаючи, ніби тут збираються переправлятися головні сили.

Між тим, українські козаки потайки перейшли ріку нижче розташування шведів і вдарили їм у тил. Загін Рооса було оточено і після чотиригодинного бою майже весь знищено [56, с. 523].

Успішно діяла й «партія» Айгустова, козаки й сердюки з якої, «не дошед Новокезерицкой мызы , наехали на неприятелской отводной караул, из которого неприятелей взяли в полон 2 человека, а достолных побили. И неприятелские люди, услышав оной бой, из той мызы выступя, учинили с ним с полковником и с черкасы бой, и тех неприятелских людей побили, и многия деревни пожгли и скот отогнали, и пришли к Печерскому монастырю в добром охранении того же числа». Втім, використати і розвинути успіх через поразку загону Корсакова й невизначеність намірів командування не вдалося. 7 вересня Б. Шереметьєв відвів головні сили до Пскова, готуючись до зими [55, с. 156].

Як свідчить листування Б. Шереметьєва з Петром I, істотну проблему становило забезпечення козацьких полків («а во Пскове на их дачу денег нет»). Спочатку планувалося, що козакам, після вичерпання їхніх запасів, платою за службу буде військова здобич. Однак під час її поділу виникли сварки, а російське командування було незадоволене з того, що охотники сплюндрували не тільки прилеглі ліфляндські мизи, а й ближні псковські повіти, де мали харчуватися війська Шереметьєва. Трофейні зброю й продукти відбирали у них без жодної компенсації. Певна річ, це негативно позначалося на боєздатності охотних частин. До того ж у грудні розпочався такий кінський падіж, що Шереметьєв скаржився: «конницы у меня есть великое умаление». Аби зберегти хоча б частину кінних полків боєздатними, їх довелося розкидати по всій Псковщині й Новгородщині «в дальном разстоянии». Це робило оборону росіян вразливішою, надавало шведам можливість несподівано напасти й розбити їх по частинах [28, с. 79-80].

Московське командування неохоче переймалося потребами гетьманського війська. В той час, коли переважна більшість російських полків розташувалася на вінтер-квартирах, козаків використовували для організації

охоронно-попереджувальної служби. Весь кінець вересня козацькі підрозділи провели в розвідувальних походах і дрібних сутичках зі шведськими аванпостами й фуражирами. Шереметьєв вивчав розташування противника, його настрої у переддень «генерального похода», визначеного царським наказом від 2 жовтня 1701 р. Корпус Шліппенбаха (7 тис. осіб) перебував у цей час поблизу Дерпта, його головна квартира – в мизі Ерествере. Воєнна активність шведів тим часом не зменшувалася: у грудні шпигуни повідомили, що Шліппенбах знову збирається напасти на Печерський монастир. Шереметьєв вирішив завдати превентивного удару й зірвати плани противника в зародку. Він швидко стягує зі псковських повітів кінноту й піхоту, формуючи з неї мобільний загін чисельністю близько 18 тис. осіб (з них 10-11 тисяч кінноти) з 20 гарматами [28, с. 81-82].

23 грудня головні сили загону виступили зі Пскова й, тримаючись праворуч від дерптського шляху, попрямували на Ерествере. Попереду рухався авангард, за ним – головні сили на чолі з Б. Шереметьєвим. При ньому, між іншим, перебувало «кумпанейских черкас 950 ч.», а трохи віддалік «с наказним гетманом черкас Переяславского, Полтавского, кумпанейского, гетманского, Пашковського, Федковського полков 3800 ч.». У похідному порядку козаки входили до центральної групи, яка складалася з кінноти [28, с. 83].

26 грудня авангард зайняв урочище Вибовка неподалік від Ерествере, куди незабаром підтягнулася кіннота. Скориставшись із того, що ці пересування лишилися непомітними для шведів, Шереметьєв переформовує похідний порядок війська на передбойовий і залишає в урочищі обози. На світанку 29 грудня авангард вийшов на дерптський тракт і майже одразу наштовхнувся на шведську похідну заставу підполковника Лівена (300 рейтарів). Лівен вступив у нерівний бій, аби скувати сили росіян і дати Шліппенбахові можливість зібрати головні сили. Однак Шереметьєв зім'яв заставу й гнав її аж до Варбуса (місце розташування передових частин шведського корпусу). Шліппенбах зміг зібрати нашвидкуруч тільки ті полки,

які перебували безпосередньо поблизу Ерествере (3 батальйони піхоти, 2 кінні полки – загалом 3-4 тис. осіб з 6 гарматами). Шведський воєначальник сподівався компенсувати кількісну перевагу противника перехопленням оперативної ініціативи, давши генеральний бій. З цією метою було обрано зручну позицію в двох верстах від мизи. З фронту бойові порядки шведів захищала невелика річка, за якою в бойовій охороні поставили рейтарський полк, «которой с нашими передовими сшолся и учинил бой, и на том бою с несколким числом офицеров и рейтар в полон взят, а regiment весь на том бою трупом оставил» [28, с. 84].

Шліппенбах зрозумів, що намір дати бій на відкритому просторі явно приречений на поразку, оскільки росіяни могли його швидко оточити. Тому він вирішує залишити позицію на переправі й повернутися до Ерествере, підтягнути до себе решту полків і, в разі необхідності, прийняти бій під захистом укріплень. Для реалізації цього наміру шведські сили було поділено навпіл, частину яких залишили в ар'єргарді (два піхотні полки – близько 2,5 тис. осіб), надавши їм 6 гармат [88, с. 84].

Якби шведам вдалося сховатися за ровами й палісадами мизи, чисельну перевагу українсько-московських військ було б зведено нанівець. Тому Шереметьєв мусив зупинити відступ противника силами авангарду й своєї кінної колони, не очікуючи на підхід піхоти й артилерії генерала Чамберса (в цей час вони «за лесным тесным путем и приттить не ускорили»). Щоб уникнути оточення, шведи зупинилися й розгорнулися в бойовий порядок. У його центрі розташували 3 батальйони піхоти, на флангах – кавалерію. Московська дворянська й козацька кіннота, рухаючись похідною колоною, атакувала першою, однак не зуміла вчасно розгорнутися для охоплюючого маневру. Шведські драгуни й рейтари оточили її з флангів і тилу, а піхота відкрила по війську, що наступало, фронтальний вогонь. Дії Шереметьєва в цій ситуації джерела відбивають не зовсім чітко. Принаймні нам відомо, що бій в оточенні був надзвичайно жорстоким («какова бою еще у нас не бывало») і тривав близько трьох годин. Попри значну кількість убитих і поранених,

нестачу боєприпасів, авангард зумів протриматися до підходу Чамберса й знову контратакувати шведів. Імовірно, саме в цей кульмінаційний момент бою загинув компанійський полковник Григорій Пашковський [20, с. 166]. Спроба Шліппенбаха зустріти наступ українсько-російського війська контратакою не вдалася: кавалерія, яка прикривала відступ піхоти, не витримала натиску й у паніці зім'яла її порядки. Шереметьєв, доповідаючи 31 грудня 1701 р. цареві про результати битви, писав: «Больше долино воздать благодарение Богу, что конницею сломили два регимента пехоты и с пушками, и никою не упустили, а конницы несколько утекло, разве 300 или 400». Залишки шліппенбахівського загону ретирувалися на Сагніц і Койго. Ерестверська перемога мала не стільки стратегічне (не всі сили шведів було розгромлено), скільки моральне, політичне значення [56, с. 525].

Ранком 30 грудня війська Шереметьєва ввійшли до Ерествере, захопили всі тамтешні магазини й випалили околиці в радіусі 6 верст. Тут сили загону розділилися: одна частина рушила на Дерпт, друга, на чолі з самим генерал-фельдмаршалом – на містечко Ахья, третя, що складалася з козацької кінноти – на Марієнбург. Воєнно-похідний журнал Шереметьєва так визначає завдання останнього загону: «А наказного гетмана, Миргороцкого полковника (Данила Апостола, котрий із новоприбулим корпусом замінив козаків Обидовського – авт.), с гетманскими черкаскими полками от той же мызы 3 рестверы послал [Шереметьєв] под. Алыст (тобто Марієнбург – авт.) и в Вальской уезд подле реки Чорной, для промыслу же над неприятелскими людьми и разорения жилищ их». Як впливає з листа Шереметьєва до Петра I від 4 січня 1702 р., козаки й компанійці після виконання бойового завдання приєдналися до нього в урочищі Вибовка 3 січня, а наступного дня все військо повернуло на Псков. Власне, Шереметьєву не вдалося розгромити головні сили противника у Ліфляндії; цей регіон і надалі контролювала Швеція. Вирішальні зіткнення були попереду [28, с. 90].

У Ліфляндії козацьке військо вперше зустрілося із досі незнайомим противником – шведською регулярною армією, озброєною та навченою за

стандартами лінійної тактики. Призвичаєні до дій проти турецько-татарських військ, що мали чисельну перевагу, їхньої рухливої кінноти, козаки виявилися не готовими до чітких і злагоджених маневрів, ведення бою поза укріпленим табором, старшинам бракувало уявлень про спосіб дій ворожої армії. І якщо козацька кіннота досить швидко адаптувалася до нових умов, виконуючи звичні завдання, то тактика піхоти, орієнтована на активну оборону, приречена на виконання другорядної ролі. Прикметно, що наступальні дії піхота вела тільки на користь кінноти. В Ерестверській битві, котра стала своєрідним свідченням позитивних і негативних рис української тактики, вирішальне значення, як і раніше, мали масовані удари саме кінноти. Питома вага кавалерії, яка діє на полі бою самостійно, зав'язуючи й підтримуючи бій власними силами, давала змогу виконувати стрімкі маневри, змінювати напрямок атак тощо. Однак ця тактика, що формувалася в умовах війн із татарами й турками, виявилася досить непевною при зіткненні з лінійними шикуваннями шведів. Атакуючи їх холодною зброєю, нападники сильно потерпіли від залпового вогню піхоти й артилерії й зрештою опинилися в оточенні [56, с. 526].

Рухаючись попереду, Шереметьєв надто відірвався від своєї піхоти й артилерії, втративши з ними зв'язок. Його наступ не було забезпечено вогневою підтримкою й тактичною базою. Якби не вчасний прихід колони Чамберса, результат бою міг би стати діаметрально протилежним. Тактика й організація козаків істотно відрізнялися від станового війська, але поки що не відповідали всім стандартам війська регулярного. В умовах воєнного часу такий стан речей висував своєрідну дилему: цілеспрямовано нарощувати боєздатність козацьких полків, вдосконалюючи їх озброєння, постачання, запроваджувати регулярний вишкіл і штати на основі статутів, або лишати все без змін. Остаточо шлях, котрим пішла еволюція козацького війська, визначився уже в наступних кампаніях 1704-1706 рр. [73, с. 136].

У квітні 1704 р. козацьке ополчення на чолі з І. Мазепою форсувало Дніпро й увійшло до Правобережної України. Цей крок було зумовлено

необхідністю не допустити сюди прибічників Варшавської конфедерації – союзників шведів. У липні українське військо взяло Білу Церкву, досягнувши Бердичева й Тернополя. Невдовзі воно готувалося виступити на захист Руського воєводства, якому загрожували шведи, однак успішні дії польсько-саксонських і російських військ змусили Карла XII залишити Львів і вирушити на Варшаву [73, с. 140].

На початку 1705 р. шведи намірялися знов захопити Руське воєводство, однак їм перешкодили дії російської армії та 40-тисячного корпусу Мазепи, які досягли Зборова й, переправившись через Серет, рушили на Львів. Наприкінці серпня корпус ішов за маршрутом Магерів – Потиліч – Рава Руська – Угнів – Томашів і 7 листопада дістався Замостя. Звідси гетьман вирушив до Спільського воєводства рейдовий загін чернігівських і гадяцьких козаків та компанійський полк Танського. Загін мав завдання в основному диверсійного характеру: знищувати населені пункти, бази конфедератів та матеріальні ресурси. Наприкінці 1705 р. інтенсивність пересувань супротивних армій значно знизилася. Росіяни і поляки це розцінювали як завершення кампанії [59, с. 158]. Однак у грудні 1705 р. Карл XII виступив у район Гродна й блокував союзницьку армію. Для останніх облога Гродна стала цілковитою несподіванкою. Опинившись перед загрозою шведського вторгнення у власне російські землі, Петро I намагався в першу чергу підготувати до нього західні кордони й по можливості врятувати гродненську армію. У Мінську було зібрано 15-тисячний корпус російського війська, а гетьману Мазепі наказали якомога швидше приєднати до нього ще 15 тис. української кінноти. Війська гетьманського регіменту мали постійними набігами сковувати лівий фланг шведів і налагодити зв'язок із гродненським табором. Крім того, окремі українські залоги розміщувалися в Мінську, Слуцьку, Несвіжі й Ляховичах [56, с. 527].

Великі втрати козаків під час попередніх кампаній, а також незадовільне постачання й доукомплектація, що погіршувалися щороку, значно послабили військо. Чи не найбільшої поразки воно зазнало під час бойових дій у

Білорусії, зокрема, в битві поблизу Кльоцька 19 квітня 1706 р. На початку весни шведи обложили в фортеці Ляховичі залогу переяславських козаків, яким на допомогу було виряджено загін воєводи С. Неплюєва й миргородського полковника Д. Апостола чисельністю близько 6 тис. чоловік. Як випливає з похідного журналу Неплюєва, 19 квітня першою до Кльоцька підійшла кіннота Апостола, яка, форсувавши річку перед містом, з ходу атакувала шведів; в цей час решта загону залишилася на іншому березі. Кіннота потрапила в грузьке болото й, не витримавши залпового вогню шведів, почала відступати. Неплюєв послав на допомогу Апостолу сердюків і російських солдатів з 4 гарматами, котрі змогли зупинити ворога, відкинути його й навіть увірватися до міста. Перегруповані кінні полки поновили наступ, але знов не втрималися під ворожим вогнем, відступили «и пяхоту смяли, и за переправу перескакали, и не удержався немало за переправою – побежали» [70, с. 132]. Сум'яттям скористалися шведи, котрі, підтягнувши до річки свою піхоту й артилерію, почали обстрілювати сердюків: «...и они, шведи, приехав к пушкам по пяхоте запалили и сердюцкая пяхота, также и салдацкие полки, видя что кумпания побежала – и сердюки не устояли не мало: все назад кинулись в болота». Під час панічного відступу вони зім'яли частини, що стояли в резерві, лишили обоз і артилерію, довершивши цим поразку. «Кльоцький погром» наочно продемонстрував недоліки в організації й тактиці гетьманського війська. Тут дався взнаки брак стійкого зв'язку між різними частинами бойового порядку, координації їх дій з боку командування. Використана в бою тактика є класичним зразком збройної боротьби московсько-українського війська з питомою вагою кінноти, що діяла самостійно, зав'язувала бій, виконувала стрімкі маневри, швидко змінювала напрямок атак тощо. Тим часом піхота залучалася до бою по частинах і поводитися нерішуче. Звикнувши до дій з підтримки і забезпечення, козацька й сердюцька піхота не зуміла до кінця провести вдалу контратаку в місті, самостійно закріпити успіх. У вирішальний момент бою вона затрималася, ініціативу знов підхопила кіннота. В оборонному ж бою з вимуштрованою

шведською піхотою козацькій піхоті її тактичних навичок і стійкості виявилось замало [72, с. 131].

Ефективне протистояння новому противнику вимагало застосування бойових порядків із добре вишколеною піхотою, підтримуваною вогнем артилерії й навченою самостійним діям. Масовані удари козацької кінноти в розімкнених шеренгах розбивалися об злагоджений вогонь шведських мушкетів і гармат, сковували їх тактичну ініціативу. Непризвичаєні до рішучих наступальних дій, піхотні порядки не могли істотно впливати на перебіг боїв, залишалися пасивними. Слабкий зв'язок між елементами бойових порядків призводив до того, що противник намагався скористатися з відриву кінноти від піхотних шиків і розбити їх поодиночі, зіграти на тому, що не було чітких і скоординованих дій між родами війська. Зокрема, з досвіду кампаній у Ліфляндії, де шведи вперше зіткнулися зі «старою» московською кіннотою та полками гетьманського регіменту, фінський офіцер Л. Еренмалм радив своїм воєначальникам «спочатку, коли це можливо, нападати на їхню кінноту, оскільки її легко примусити до втечі, й по тому вже не так важко розгромити піхоту» [56, с. 528].

Підпорядкований щодо російської регулярної армії статус козацького ополчення й тенденції його розвитку в умовах нівеляції військово-політичної автономії України стояли на заваді трансформації тактичного мистецтва. Через це різко знизилася бойова цінність піхотних полків виборного козацтва, котрі могли ефективно діяти лише під час оборони укріплених пунктів і фортець. Козацька кіннота остаточно втратила колишню роль основної ударної сили й перейшла до виконання допоміжних завдань: бойової охорони, розвідки, рейдів у тилу ворога тощо. При цьому в польових боях її застосовували нерегулярно й навіть не в основних шиківаннях, а для прикриття флангів і тилу головних сил. Відмовившись від небезпечних для них лобових атак шведів, козаки майже завжди вдавалися до несподіваних контратак густими лавами на фланги противника [76, с. 97].

До війни з Персією, в якій Росія прагнула вибороти собі панівне становище в прикаспійському регіоні, почали готуватися з великим поспіхом наприкінці 1721 р. Петро I квапився випередити лезгінських князів – союзників Туреччини – й захопити вигідні плацдарми на узбережжі Каспію. З цією метою розпочалося перекидання піхоти й кавалерії з Прибалтики на Волгу та будівництво морської флотилії. На середину 1722 р. було зібрано так званий «Низовой корпус» у складі 21 тис. піхоти й 25 тис. кінноти при 196 гарматах, який мав узяти Шемаху й випередити противника в захопленні Баку й Дербента. Гетьманське правління мало виставити для участі в поході загін чисельністю в 10 тис. кінноти, який очолював миргородський полковник Д. Апостол [28, с. 100-102].

Відповідно до стратегічного плану кампанії, кіннота, зосереджена в Царицині, мала рухатися сухоходом у район Дербента й підтримати там висадку піхотного корпусу, який транспортувався морем. Особливостями театру воєнних дій, на якому довелося воювати найманцям, були його великі масштаби, відсутність опірних пунктів і віддаленість від баз постачання, що в умовах посушливого клімату становило значні труднощі для військ. Саме ці фактори, які не повною мірою врахувало російське командування, призвели до паралізації дій кінного корпусу, змученого спекою й безводдям [90, с. 456].

Передовий загін корпусу під командуванням бригадира Ветерані наприкінці липня 1722 р. наблизився до гирла р. Аграхань, але не встиг належним чином підготувати висадку десанту. Причиною цього, окрім виснаження корпусу під час важкого маршу кубанськими степами, був невдалий бій біля с. Андрееве, яке закривало вихід до Аграханської затоки. З джерел можемо зробити висновок, що українські козаки участі в ньому не брали, залишаючись у складі головних сил під командуванням генерал-майора П. Кропотова. Після з'єднання частин «Низового корпусу» на р. Сулак козаки так само виконували небойові завдання, які полягали в несенні караулів і охороні суден Каспійської флотилії поблизу о. Ракушечний. Частину корпусу Д. Апостола, в тому числі й сотню компанійців зведеного полку, було

залишено як залози для охорони стратегічно важливих Сулацької переправи й фортеці в Тарках [14, с. 183-185]. При цьому решта найманців, вочевидь, перебувала при головних силах, разом із якими 23 серпня 1722 р. увійшла до Дербента. Втім, через виснаження армії і брак регулярного постачання Петро I вирішив відмовитися від продовження кампанії, повернувшись до Астрахані.

Цікаві подробиці щодо тактики й особливостей служби козаків у цей час подано в щоденнику учасника походу М. Ханенка. За його свідченнями, назагал українська кіннота виконувала роль бойової охорони, пересуваючись поряд із піхотною бригадою В. Шереметьєва. Ханенко зазначає, що на марші козацька кіннота «ишли лавами» – тобто в густих бойових чи передбойових порядках, що пояснювалося постійним очікуванням нападів легкої кінноти противника [14, с. 184]. Під час повернення до Сулака застосовувався такий самий порядок руху й бойового забезпечення: «ишли осторожно, козаков донских и наших виборних на отвод коммендировавше» [14, с. 185]. При розташуванні на місці козацькі підрозділи, як правило, «стояли обозами», тобто використовували традиційний захист від несподіваних нападів ворожих військ у відкритому полі – ряди возів, оточені рухомими пікетами. Іноді, особливо якщо цього вимагало російське командування, зводилися довгочасні земляні укріплення – ретраншементи, котрі можна було використовувати й як опірні пункти [14, с. 184]. Закріплення й охорона завойованих територій покладалися на кілька загонів, розташованих у найбільших опірних пунктах – Дербенті й Аграханському ретраншементі. Сили українського корпусу спочатку мали задіяти на будівництві фортеці Святого Хреста й пізніше відпустити додому.

В царській інструкції генерал-майорові Матюшкіну від 4 жовтня 1722 р. російській та українській кінноті приписувалося постійно непокоїти набігами володіння супротивних Росії володарів, а також «помогать дербентцам в их нуждах, прикрыввая... полевые работы» [28, с. 106]. Однак відразу ж по відході російської армії оперативна ініціатива повністю перейшла до рук місцевих князів – хайтакського, табассаранського й утемиського, кінні загони яких

безперервно нападали на Дербент і прилеглі місцевості, перетинаючи комунікації розташованих тут залог. За донесеннями Матюшкіна від вересня 1724 р., українські козаки перебували в дуже важкому становищі: без боєприпасів, грошового й натурального утримання. Фактично ані за своєю кількістю, ані за рівнем боєздатності козацькі підрозділи не могли не тільки впливати на обстановку, а й взагалі брати активну участь у боях.

У Перських походах 1723-1725 рр. принципових змін у тактиці козацьких полків не відбулося. За інформацією щоденника Якова Марковича, в серпні 1723 р., напередодні виступу в похід новопризначений командир Української дивізії генерал-фельдмаршал Михайло Голіцин проводив навчання з українськими частинами, «рядом поставивши пешо и велевши стрелять». Вочевидь, ішлося про бойове злагодження полків та відпрацювання елементарних стройових прийомів. Щодо кампанії 1725 р. Маркович описує традиційне для гетьманського війська розташування табором, але з новими елементами охорони, явно нав'язаними російською практикою – польові сторожі, роз'їзди з паролями. Певних змін зазнала й сама організація табору: «близ полков слободских стали обозом все, фигурою баталион де каре, четвероугольно; по трех сторонах полки наши, а на переди полки слободские, в середине драгуны; а в самой середине полковник Еропкин с присутствующими себе определил место, а ниже в две линии все бунчуковые». Командири полків отримали детальні інструкції щодо організації бойової охорони, сигналів оповіщення, фура жировок тощо.

Отже, кінець XVII ст. вніс певні корективи у військову справу козацтва. Великою мірою вони були зумовлені поділом козацької держави, а, згодом, і її занепадом. Також впливало посилення майнового розшарування серед козаків. Змінилися структура й чисельність козацького війська. З'явилася ще одна категорія – виборне козацтво. Вдосконалювалася й тактика ведення бою. Але із поступовим обмеженням Росією козацької державності відбувалося й нищення військових традицій українського козацтва. Із втягуванням козаків у російські військові кампанії, їх роль дедалі відчутніше зменшувалася.

ВИСНОВКИ

Отже, військове мистецтво українського козацтва почало формуватися з кінця XV ст. і завершило своє існування з ліквідацією останніх українських козацьких формувань наприкінці XVIII ст. Історію військового мистецтва українських козаків можна поділити на три основні етапи: 1) період формування воєнного мистецтва запорозького (низового) козацтва в боротьбі з турецько-татарськими нападами і під час козацьких виступів проти польської влади за станові права, вольності й привілеї; 2) час розквіту в ході Визвольної війни і часи «Руїни»; 3) період втягування у російські військові кампанії, які знекровлювали козацькі полки, а імператорське командування своїми рішеннями стосовно українських козаків сприяло регресу їх військового мистецтва.

Перший період позначився новою стратегією і тактикою, а також широким застосуванням вогнепальної зброї. Низове й реєстрове городове козацтво вже було озброєне рушницями та пістолями з кремінними (колісцевими, а пізніше ударними) замками і мало власну легку артилерію. Поряд з наступально-розвідувальними (диверсійними) діями кінноти і штурмами фортець запроваджується новий бойовий порядок – три шеренговий стрій піхоти, озброєної рушницями й списами та рухомий табір.

Широке застосування вогнепальної зброї дозволяло козакам отримувати перемогу над значно переважаючими силами супротивника і завдавати йому величезних втрат, особливо у засідках та під час ар'єргардних боїв. Однак більша частина козацьких рушниць і пістолів різнилася за зразками й калібрами. З огляду на це зарядити свою зброю як слід міг тільки її власник, оскільки сам відливав або катав для неї кулі.

Козацький табір, основою якого був обоз, будувався з возів і міг бути у вигляді трикутника, прямокутника, кола тощо. Він міг бути табором-фортецею з ровом, валом, вовчими ямами і стінами, коли у вози насипалася земля і колеса закопувались на валу, а також рухомим табором, вози якого з'єднувались ланцюгами і приводилися в рух кіньми або волами, що впрягалися з обох

боків. У багатьох випадках вози козацького табору стояли у декілька рядів. Рухомий козацький табір під час походу (наступу або відступу) прикривався розвідувальними кінними загонами, які при явній загрозі зачинялися у таборі. Рухомі табори у даний період козаки почали використовувати навіть у походах углиб Кримського півострова.

Лава, як головний порядок козацької кінноти, застосовувалася для розладнання рядів супротивника перед атакою головної частини загону, відволікання уваги супротивника від удару головного загону, маскуванню маневрів своїх військ, заманювання супротивника у засідку, а також для переслідування й охоплення відступаючого супротивника.

При атаках ворога козаки застосовували холодну зброю, списи й шаблі. Але спис був дієвим лише у зімкнутому строю. В поєдинку його легко було відбити шаблею. Велика кількість пістолів у козацьких вершників пов'язана з тим, що під час бою, у ході якого постійно змінювалась ситуація, козак не мав часу на перезарядження.

У другий період – від початку Хмельниччини й до кінця «Руїни» – спостерігався розквіт військового мистецтва козаків. Адже 1648 р. став поворотним моментом. Перемоги під Корсунем, Пилявцями, Батогом, фактичні «капітуляції» ворога під Зборовом і Жванцем яскраво засвідчили це.

Поміж іншого, Хмельниччина сприяла значним військовим перетворенням на теренах усієї Центрально-Східної Європи. Якщо для здійснення серйозних змін у тактиці була необхідна інновація в озброєнні (чого не сталося), то на рівні планування та оперативно-стратегічної думки повстання заклало початок важливих змін як у козацькому, так і в польсько-литовському війську.

Трансформація «чергового» бунту в Україні у велику війну, до якої приєдналися майже всі верстви українського суспільства, і перетворення козацької старшини на владну еліту в новоствореній державі – це головні наслідки виступу Хмельницького.

Також значно розширився масштаб планованих козацькими командувачами операцій, щороку все більшу роль у їх здійсненні відігравали міжнародні чинники. Повстанське військо, на відміну від попереднього періоду, вже не було слабко пов'язаними між собою козацькими полками з їхніми командирами (полковниками) або випадковими лідерами. Воно стало армією, опертою на власний територіально-адміністративний устрій і підпорядкованою одній особі – гетьману.

У розвитку військового мистецтва з'явилися частково вдосконалені старі елементи або нові, створені в результаті численних соціально-політичних і військово-організаційних змін під час повстання.

Пристосовуватися до нових воєнно-політичних реалій довелося у часи «Руїни». Військова служба на боці тієї чи іншої сторони стала головним заняттям козацтва і чи не єдиним джерелом прибутку, бо через постійні спустошливі походи різних армій не було можливості вести власне господарство.

На третій період – з кінця XVII ст. на військово мистецтво козацтва наклала свій відбиток тісна взаємодія з російськими військами, що позначилося втратою власної стратегії генеральною старшиною. У ході подальших війн гетьман був позбавлений власної ініціативи і виступав скоріше як радник царських воєвод. Українські козацькі підрозділи все частіше виступали як додаток до російських з'єднань.

Із започаткуванням в Росії регулярної армії козацькі війська у воєнній думці того часу взагалі відійшли на задній план. Козацька служба для українців втратила колишню привабливість. Воєнну верхівку Російської імперії не цікавило ні українське козацтво як воєнна сила, ні його славне минуле, ні його військово мистецтво, бо козацтво було перешкодою для урядових планів щодо українських земель.

У XVIII ст. на козацькі війська покладалося прикриття російської армії під час пересування, фуражування, розквартирування. Також вони використовувалися для несподіваних нападів на невеликі загони й обози

супротивника, спустошення ворожої території. Такі дії називалися «малою війною».

Але поступово, до кінця XVIII ст. російська влада, докладаючи чітко спланованих зусиль, знищує українське козацтво як стан, що веде й до закономірного припинення існування козацьких військових традицій.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 3. Санкт-Петербург, 1861. 764 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 4. Санкт-Петербург, 1863. 394 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 5. Санкт-Петербург, 1867. 340 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 6. Санкт-Петербург, 1869. 300 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 8. Санкт-Петербург, 1875. 420 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 9. Санкт-Петербург, 1877. 532 с.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 11. Санкт-Петербург, 1879. 456 с.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 13. Санкт-Петербург, 1884. 410 с.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 15. Санкт-Петербург, 1892. 275 с.
10. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. В 35 тт. Ч. 3: Акты о козаках (1500-1648). Т. I. Киев, 1863. 557 с.
11. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. Київ: Наукова думка, 1990. 256 с.
12. Величко С. Літопис. Т. 2 / пер., авт. комент. В. Шевчук. Київ: Дніпро. 1991. 581 с.

13. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. Т. 3: 1651-1654 / АН СССР. Институт истории; АН УССР. Институт истории. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 546 с.
14. Дневник Николая Ханенко. *Киевская старина*. 1896. № 7-8. С. 151-196.
15. Дневник новгородского подсудка Феодора Евлашевского. 1564-1604. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Киев, 1896. Вып. 2. С. 1-40.
16. Дневник похода против козаков запорожских (1625). *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Киев, 1896. Вып. 2. С. 126-147.
17. Дневник Симеона Окольского. 1637-1638. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Киев, 1896. Вып. 2. С. 168-288.
18. Доклад Румянцева Екатерине II 1781 г. *Киевская старина*. 1884. № 10. С. 639-703. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич.
19. Источники Малороссийской истории: в 2 ч. Ч. 1. 1649-1687 / собр. Д. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. Москва: В Унив. Тип., 1858. 339 с.
20. Літопис Самовидця. Київ: Наук. думка, 1971. 208 с.
21. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів / відп. ред. І. Чепіга. АН Української РСР. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1986. 221 с.
22. Лясота Еріх із Стеблева. Щоденник *Жовтень*. 1984. № 10. С. 97-110.
23. Распоряжение князя А.И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников» // *Киевская старина*. 1902. № 2. С. 83-88.
24. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / відп. ред. Ф. Шевченко. НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії, Інститут історії України; Російський державний архів давніх актів. Київ: Наукова думка, 1995. 592 с.

25. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Київ, 1993. 224 с.

* * *

26. Алекберли М. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1961. 274 с.

27. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

28. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. 222 с.

29. Бантиш-Каменский Н. История Малой России. Киев, 1993. 445 с.

30. Баран О. Козаки на імператорській службі в роках 1635-1636. *Український історик*. № 1-3(41-43). Рік. XI. Мюнхен, 1974. С. 5-22.

31. Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р. Київ: Темпора, 2013. 120 с.

32. Брехуненко В. Морські війни українських козаків. Київ, 2007. 80 с.

33. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 76-83.

34. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. *Український історичний журнал*. 1998. № 4. С. 33-43.

35. Бульвінський А. Похід кн. Г.Г. Ромодановського на Україну восени 1658 р. *Нова політика*. 1998. № 1. С. 18-20.

36. Возняк М. Хто ж автор т. зв. літопису Самовидця? *Записки НТШ*. Т. 153. Львів, 1935. С. 1-81.

37. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. *Записки НТШ*. Т. 112. 1912. С. 31-54.

38. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. *Записки НТШ*. Т. 113. Львів, 1913. С. 44-68.

39. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: вища школа, 1994. 539 с.

40. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ, 2001. 533 с.
41. Горобець В. Козацький гетьманат в соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664. *Молода нація*. 2000. № 1. С. 51-54.
42. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII-XVIII ст. Київ, 2000. 95 с.
43. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 4. Київ: Наукова думка, 1993. 535 с.
44. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 7. Київ: Наукова думка, 1995. 628 с.
45. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 8. Ч. 2. Київ: Наукова думка, 1995. 224 с.
46. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 8. Ч. 3. Київ: Наукова думка, 1995. 314 с.
47. Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво Петра Сагайдачного. Київ: Інститут історії НАН України, Український інститут воєнної історії. 2002. 83 с.
48. Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ: Україна, 2004. 189 с.
49. Гуржій О., Корнієнко В. Фактори розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва в першій чверті XVII ст. *Національна академія оборони України: Збірник наукових праць*. № 3(16). Київ: ВПІ НАОУ, 2000. С. 21-27.
50. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985. 712 с.
51. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. 532 с.
52. Дядиченко В. Участь українських козацьких полків у азово-дніпровських походах 1695-1696 рр. *Наукові записки Інституту історії України АН УРСР*. Т. 4. Київ, 1952. С. 162-165.

53. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті 17 століття. Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. 464 с.
54. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Львів: Світ, 1992. 704 с.
55. Історія українського війська. Київ: Україна, 1993. 403 с.
56. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 1 / Авт. кол.: В. Брехуненко, Л. Войтович, О. Головка, В. Горобець, А. Гурбик, С. Леп'явко, В. Маслійчук, В. Матях, В. Мільчев, О. Моця, В. Смолій, О. Сокирко, В. Станіславський, В. Степанков, О. Струкевич, Б. Черкас, Т. Чухліб, В. Щербак. НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 800 с.
57. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове: коротка історія Війська Запорозького з малюнками, картами й планами. Київ: Національний книжковий проект, 2011. 512 с.
58. Козацькі вожді, гетьмани, кошові *Історія української культури: у 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть*. Київ: Наукова думка, 2001. 345 с.
59. Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI – XIX ст.) / відп. ред. В. Смолій. Київ, Запоріжжя, 1998. 252 с.
60. Костомаров Н. Мазепа. Москва, 1992. 335 с.
61. Костомаров Н. Руїна. Москва, 1995. 799 с.
62. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 408 с.
63. Крип'якевич І. Серби в українському війську 1650-1660 рр. *Записки НТШ*. Т. 129. Львів, 1920. С. 81-93.
64. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо. *Записки НТШ*. Т. 151. Львів, 1931. С. 111-150.
65. Крохмалюк Ю. Похід Сагайдачного на Москву 1618 р. Львів, 1936. 26 с.

66. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996. 287 с.
67. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів, 1999. 216 с.
68. Маркевич Н. История Малороссии. Т. 4. Москва, 1842. 398 с.
69. Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців. *Київська старовина*. 1995. № 4. С. 3-33.
70. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 302 с.
71. Мішин В. Похід Сагайдачного на Москву. *Народна армія*, 1998. № 69. С. 4-5.
72. Незнайома Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / В. Горобець, Т. Чухліб. Київ: Наукова думка, 2004. 310 с.
73. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. 464 с.
74. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р. *Записки НТШ*. Т. 222. Львів, 1991. С. 346-347.
75. Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648-1649 рр. *Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини*. Київ, 2002. С. 142-163.
76. Полководці Війська Запорозького: історичні портрети / відп. ред. В. Смолій; Інститут історії України НАН України, Науково-дослідний ін-т козацтва. Київ: КМ Akademia, 1998. 1998. 397 с.
77. Путро О. Українське козацьке військо. *Київська старовина*. 1997. № 9. С. 9-39.
78. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Володарі гетьманської булави*. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. С. 21-32.
79. Сас П. Хотинська війна 1621 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.
80. Свешніков І. Битва під Берестечком. Львів, 1993. 304 с.

81. Сидоренко В. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 7. Київ, 1972. С. 161-168.

82. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). Київ, 1995. 502 с.

83. Сокирко О. Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700-1702 рр. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Історія»*. Вип. 42. Київ, 1999. С. 26-31.

84. Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини в боротьбі з турецько-татарською експансією 1676-1681 рр. *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури*. Вип. 1. Київ, 1997. С. 22-23.

85. Станіславський В. Участь запорозьких козаків у азово-дніпровській кампанії 1695-1698 рр. *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості*. Київ; Запоріжжя, 1997. С. 77-88.

86. Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини 17 ст. Дніпропетровськ, 1996. Кн. 1. 320 с.

87. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Львів, 1994. 186 с.

88. Тоїчкін Д. З історії шаблі в Україні. *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 81-94.

89. Тоїчкін Д. Холодна зброя українського козацтва у XVII ст. *Історія України*. 2001. № 45. С. 5-7.

90. Українське козацтво: мала енциклопедія / редкол. Ф. Турченко. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.

91. Федорук А. Козаки в контексті військового мистецтва тридцятирічної війни (1618-1648 рр.). *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.* Чернівці, 2000. С. 108-125.

92. Хотинська війна. Київ: Центр пам'яткознавства Академії наук України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1991. 233 с.

93. Черкас Б. Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-30 рр. XVI ст. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ, 2003. С. 7-65.

94. Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. Київ: Києво-Могилянська академія, 2010. 446 с.

95. Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648-1679 рр.). *Доба Богдана Хмельницького: 36. наук, праць*. Київ, 1995. С. 142-158.

96. Эварницкий Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Санкт Петербург: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1888. 259 с.

97. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. Т. 1. Владимир, 1908. 1078 с.

98. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1990. 592 с.

99. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. 416 с.